

- **‘मुस्कान’ एक हास्य लोभवणारं** - माधुरी यादवाडकर
वंचित गटातल्या मुलांच्या शिक्षणासंबंधीचं काम अनेक आव्हानांसकट झेलत ‘मुस्कान’ या भोपाळमधल्या संस्थेन आपल्या कामाचा विस्तार केला आणि स्वतःची वेगळी ओळख निर्माण केली आहे. वस्तीतले वर्ग, वाचनगट, पालकांबरोबरचा संवाद अशा विविध पातळ्यांवरील कामामागची भूमिका आणि त्यांच्या प्रवासाचा पट या लेखातून आपल्यापुढे उभा राहतो.
- **सकारात्मक शिस्त** - शुभदा जोशी
जेन नेल्सन यांच्या पुस्तकावर आधारित नव्या लेखमालेविषयी.
- **निसर्ग जोपासनेचे तत्त्वज्ञ** - मृणालिनी वनारसे
निसर्ग-पर्यावरण आणि आपली जीवनशैली यांचे नाते बहुतेक वेळा विज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून आपल्यापर्यंत येते. पण प्रकाश गोळेसर हेच नाते अर्थव्यवस्थेच्या भिंगातून उलगडून सांगत आले.
- **आम्ही पुस्तक बनवतो** - खेळघर प्रतिनिधी
पालकनीतीच्या खेळघरात अंगणामध्ये चालू असलेला एक आगळावेगळा जीवनप्रवास मुलांनी शब्दबद्ध, चित्रबद्ध केला. त्याबद्दल आपण या लेखात वाचू या. तसेच मुखपृष्ठावरही त्यातीलच काही क्षणचित्रे पाहू या.

डिसेंबर २०१३ च्या अंकात पालकनीती मासिक डिसेंबर २०१४ नंतर बंद करत असल्याचं पत्र आम्ही प्रसिध्द केलं होतं. ही बातमी समजताच आमच्या अनेक वाचकांनी हे वाचून धक्का बसल्याचं, खूप वाईट वाटल्याचं कळवलं. मासिक या स्वरूपात नाही तरी निदान, त्रैमासिक, अर्धवार्षिक किंवा किमान दिवाळी अंक या स्वरूपात तरी पालकनीती चालू ठेवावं अशी आग्रही मागणीही त्यांनी व्यक्त केली. यासंदर्भातली मेधा टेंगशे यांची प्रतिक्रिया इथे देत आहोत.

पालकनीती मासिक बंद होत असल्याचं वाचून पहिली प्रतिक्रिया ही धक्क्याची होती. आणि नंतर दुःखाची. मासिक बंद होण्याची कल्पना माझ्या जिव्हारी लागलेली आहे. चांगल्या गोष्टी थांबता कामा नयेत असं मला वाटतं. विशेषतः आजच्यासारख्या परिस्थितीत तर माझ्यासारख्या ग्रामीण भागातील कार्यकर्तीला यामुळे फारच एकाकीपण जाणवतं. पालकत्व या विषयाला वाहिलेलं मासिक दुर्मीळ आहे. आणि हा विषयही दुर्लक्षित आहे. या विषयावर मूलगामी आणि मूलभूत विचार याचं महत्त्व अधिकच जाणवतं. आजूबाजूला एवढा अंधार असताना हा दिवा विझू नये, असं फार मनापासून वाटतं. त्यासाठी माझी काही मदत होणार असेल तर तीही मी जरूर करेन.

मेधा टेंगशे

अंकाच्या स्वरूपात नसलं तरी पालकनीतीचं काम वेगवेगळ्या स्वरूपात चालू राहणार आहे. आत्ताच्या अंकातलं मीराताई बडवे यांचं पत्र हे दिवाळी अंकाचा- बालसाहित्याचा विषयही कसा पुढे जाऊ शकतो याचं एक उदाहरण आहे. अशा प्रकारे एकमेकांच्या सहकार्यातूनच हे काम आपल्याला पुढे न्यायचं आहे.

डिसेंबरच्या अंकातील पत्रात म्हटल्याप्रमाणे नव्या पिढीतील कुणाला अंकाच्या किंवा पालकनीतीच्या इतर कामात रस असेल तर त्याचं स्वागत आहे.

संपादक

संपादक, मुद्रक, प्रकाशक व मालक - डॉ. संजीवनी कुलकर्णी यांनी पालकनीती परिवार करिता ग्रीन ग्राफीक्स, सी-१०२, सुनिता अपार्टमेंट, १४१७ कसबा पेठ, पुणे-४११०११ येथे छापून घेऊन अमृता क्लिनिक, संभाजी पूल कोपरा, कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४, येथे प्रकाशित केले.

या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते महाराष्ट्रराज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पालकनीती

पालकत्वाला वाहिलेले मासिक

- संपादक
संजीवनी कुलकर्णी
संपादक मंडळ
- नीलिमा सहस्त्रबुध्दे
 - वंदना कुलकर्णी
 - प्रियंवदा बारभाई
 - शुभदा जोशी

मुखपृष्ठ-मांडणी
रमाकांत धनोकर

अक्षरजुळणी
मंगेश कुडले

जानेवारी ते डिसेंबर
२०१४ साठी
वर्गणी रु.२००

वर्गणीचा चेक / ड्राफ्ट
‘पालकनीती परिवार’
या नावाने काढावा.

संपर्क :
पालकनीती परिवार,
अमृता क्लिनिक,
संभाजी पूल कोपरा,
कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४.
☎ -०२०-२५४४१२३०,
२५६७३५९६

palakneeti@gmail.com
www.palakneeti.org

पालकनीती परिवाराचे प्रकाशन
वर्ष १३ वे अंक १० वा
१६ जानेवारी २०१४

लेखांत व्यक्त
झालेली मते लेखकांची
व्यक्तिगत समजावीत.

आपल्या भारतात खोटेपणाची एकंदरीतच फार आवड आहे. आता बघा, समलिंगी संबंधात नेमकं अनैसर्गिक आणि गैर काय आहे? गुदसंभोगापुरताच मुद्दा असेल तर तो भिन्नलिंगी संबंधातही घडतो. पण हे काही कुणाला सांगायचं कारण नाही. सर्वांना ते माहीत आहे. समलिंगी संबंधांच्या नैसर्गिकतेची साक्ष विज्ञानानं दिलेली आहे, अनेक देशांनी मान्यता दिलेली आहे. दोन प्रौढ माणसांनी आपल्या मर्जीनं केलेल्या लैंगिक अभिव्यक्तीला दुसऱ्या कुणी चूक-बरोबर ठरवण्याचा मुद्दा संपूर्णपणे गैरलागू आहे. लैंगिक संदर्भातच नाही तर कुठल्याही परिस्थितीत बळजबरी, फसवणूक, बेजबाबदारपणा असेल तर तो जरूर गुन्हा ठरावा. लहान मुलांचा लैंगिक वापर करणं हाही गुन्हाच आहे. कारण त्यात मानवी हक्कांची पायमल्ली होते. पण संस्कृतीच्या नावाखाली खोटेपणा करायचा, आणि नियम-कायद्यांच्या नावाखाली सरकारचा मानवी जीवनावरचा अधिकार आणि नियंत्रण वाढवून घ्यायचं, आपलं राजकीय वजन वाढवून घ्यायचं, त्याचा येत्या निवडणुकांमध्ये फायदा ओरपायचा, हा खरा हेतू आहे. उदाहरणासाठी वाहनांबद्दलचे नियम पहा. त्यात इतक्या गडबडी आहेत, की ठरवलं तर रस्त्यावरच्या प्रत्येक वाहन-चालकाला नियमबाह्य वर्तनासाठी दंड करता येईल. तसा करणं योग्य नव्हे, कुणी करतही नाही. पण मग ते नियम कशासाठी आहेत? नियम सुव्यवस्थेसाठी नसून आपल्याला ज्या व्यक्तीला नियमबाह्य ठरवायचं असेल, त्यासाठी सोईस्कर व्हावे म्हणून आहेत.

समानतेचा, स्वातंत्र्याचा अधिकार असूनही मुलींना मोकळेपणानं हिंडता येत नाही, त्यांच्यावर अत्याचार होत राहतात. आंदोलकांचा जोर वाढला म्हणून निर्भयाच्या बाबतीत विषय केराच्या टोपलीत गेला नाही. एरवी अत्याचार झालेल्यांना न्याय मिळेल, अशी परिस्थिती कुठे आहे! सर्वांना घटनेनं स्वातंत्र्य आणि समान न्याय दिलेला आहे, बहुसंख्यांनी अल्पसंख्यांना केवळ ते अल्पसंख्य आहेत म्हणून वेगळं काढू नये, हा नैतिकतेचा सिद्धांत आपली राज्यघटना मानते. पण प्रत्यक्षात पाहिलं तर कुणी माणूस कुणाच्या पोटी, कुठे जन्म घेतो, त्याची लैंगिक निवड-आवड काय आहे, यावरही त्याला मिळणारे अधिकार अवलंबून आहेत.

निराधारपण जन्मानं किंवा दुर्दैवानं वाट्याला येणारी, रस्त्यावर भीक मागणारी मुलंमुली अन्नपाणी, शिक्षण, संरक्षण अशा अत्यावश्यक संधी-सुविधांपासून वंचित राहतात, भर रस्त्यावर कार्यकर्त्यांचे खून होतात, ते कुणी केले किंवा करवून घेतले हे सापडत नाही; विस्थापितांच्या जगण्याला तर मृत्यूइतकीही किंमत नाही. समलिंगी व्यक्तींबद्दलच्या कायद्यांचं तरी काय, कायद्याच्या बडग्यामुळे माणसं त्यांची वागणूक कशी बदलतील? त्यांच्या ओढीप्रमाणे ती वागणारच. फक्त कुणालाही कायद्याच्या नावाखाली

पकडून आत टाकायचं असलं तर एक तयारी करून ठेवलेली आहे. २००९ साली मानवाधिकार कार्यकर्त्यांचा जोर वाढला होता आणि त्यांनी समलैंगिक संबंधांना गुन्हागटातून बाहेर काढलं होतं. पण मानवाधिकाराला प्राधान्य देणारे लोक नेहमीसाठी असे निरंकुश बाहेर राहून कसं चालेल? त्यातही अल्पसंख्य लैंगिकता असलेल्यांमधील अनेकजण सामाजिक व्यवस्थेत एरवीही मानवी सन्मानाला पारखे आहेत. त्यांना त्या सन्मानापर्यंत न्यायानं न्यायला हवं ते बाजूलाच, उलट त्यांच्यावर अमानुष अन्याय करण्याची मुभा सरकारला आणि मुख्य म्हणजे 'सुव्यवस्थे'च्या साथीदारांना हवी आहे. इतकंच नाही तर लग्नपूर्व लैंगिकसंबंध आता बेकायदेशीर ठरत आहेत. म्हणजे तर बघायलाच नको.

देश, प्रांत आणि देशाचे नागरिक ही संकल्पनाच आपल्या मनात प्रश्न निर्माण करते. आपण एका स्वतंत्र देशाचे नागरिक असतो म्हणजे आपण स्वतंत्र असतो, की देश नावाच्या एका चौकटीचे गुलाम असतो? काहींना गुन्हेगार ठरवायला किंवा काहींना कुठल्याही गुन्हातून सोडवायला सोईस्कर अशी रचना, आपण 'कल्याणकारी सरकार' म्हणून स्वीकारलेली आहे का? आपलं अस्तित्वही सरकारच्या नोंदीत रहावं यासाठी आधारपत्रासारख्या रचना आहेतच. शिवाय आता भारत सरकारजवळ उपग्रह निर्माण करायचं, अवकाशात फेकायचं आणि त्यातून नोंदी करायचं तंत्रज्ञानही उपलब्ध आहे. त्यामुळे सरकार नावाच्या देवाच्या नावानं आपण आता नवस बोलावा असंच ते सर्वशक्तिमान बनत चाललेलं आहे!

अशा सगळ्या परिस्थितीत, सामान्य माणसाच्या अस्तित्वावर येणाऱ्या टाचेला विरोध करण्याचा पवित्रा घेऊन, आपल्या देशात एक नवी पहाट उगवू पाहते आहे. कालपरवापर्यंत रस्त्यात भेटली तर कुणी ओळखणार नाहीत अशी, समाजाची नाराजी बदलाच्या वाटेपर्यंत पोचवण्यासाठी धडपडणारी काही मंडळी एकदम सत्तास्थानांवर पोचली आहेत. आम्ही सामान्य माणसं आहोत आणि हे राज्य सामान्य माणसाचं व्हावं म्हणून आम्ही प्रयत्न करणार आहोत असंही ती म्हणत आहेत. हे सगळं खरं आहे की खोटं अशी शंका यावी इतकं स्वप्नवत घडलेलं आहे. आपल्या सरकार नावाच्या (त्यात मंत्री, पक्ष, अधिकारी, व्यवस्था सगळं आलं,) परिस्थितीची अवस्था इतकी भयंकर होती की ह्या नव्या पक्षाला ती याहून वाईट काही करता येणार नाही, त्यामुळे 'जे घडेल ते थोडंफार तरी चांगलंच!' अशा विचारांनी का होईना, आम आदमी पक्षाला आपल्याकडून अनुमोदन मिळायला हरकत नाही. नव्या वर्षाचं आणि नव्या प्रजासत्ताकदिनाचं स्वागत करताना, तो येत्या काळात तरी खऱ्या प्रजेच्या सत्तेचा, निदान सन्मानाधिकाराचा असावा अशी आशा करूया.

मुस्कान

एक हस्य लोभनारं

माधुरी यादवाडकर

झोपडवस्तीमध्ये राहणाऱ्या वंचित मुलांना आनंददायी शिक्षणाचे जिवंत अनुभव घेता यावेत यासाठी पालकनीतीचे खेळघर कार्यरत आहे. हे काम अधिक सघन, अर्थपूर्ण व्हावे यासाठी इथे काम करणाऱ्या ताई-दादांनी विविध अनुभवांना भिडावे, लोकांना-संस्थांना भेटून आपली समज वाढवावी यासाठीही नेहमीच प्रयत्न केले जातात. भोपाळमधल्या 'मुस्कान' संस्थेचे काम बघणे हा याच प्रक्रियेचा एक भाग होता. मुस्कानच्या कामाने खेळघराच्या कार्यकर्त्यांना विलक्षण भारावून टाकले. हे काम वाचकांपर्यंतही पोहोचावे या उद्देशाने खेळघराच्या ताईने हा लेख लिहिला आहे.

पंधरा दिवस सतत मुसळधार कोसळणाऱ्या पावसामुळे सगळीकडे चिकचिक झाली आहे. पक्क्या घरांमध्येही भिंतींना ओल आली आहे, पाणी साठले आहे. वस्तीमध्ये तर कच्ची किंवा पत्र्याची घरे, जमिनीतून घरात शिरणारे पाणी. एखादा दगड किंवा फरशी बघून एक पाऊल टाकावे तर दुसरे पाऊल कुठे टाकायचे हा प्रश्न! अशा परिस्थितीत सरसर चालत, हाका मारत रुबिनादीदी -मुस्कानमधल्या एक शिक्षिका- पुढे जातात आणि घराघरातून मुले 'दीदी', 'दीदी' म्हणत त्यांच्या मागे येतात. "अरे, स्कूल नहीं आना क्या? जल्दी तैयार हो जाओ, जाओ", असे म्हणत कुणा छोट्या मुलाला कडेवर घेत, कुणा बाळंतिणीची चौकशी करत, आयांची, बाबांची विचारपूस करत रुबिनादीदी वस्तीत फेरी मारतात. गबाळेपणाने इकडेतिकडे फिरणारी मुले दहा मिनिटात स्वच्छ आवरून तयार होऊन 'मैजिक' म्हणजे टमटम सारख्या गाडीमध्ये बसतात. दोनतीन मुले वशिला लावून ताईबरोबर त्यांच्या गाडीवर निघतात. मुस्कानच्या कामाचे आम्हाला झालेले हे पहिले दर्शन!

शिवानी तनेजा यांनी १९९५ मध्ये हे काम सुरू केले आणि आता नऊ वस्त्यांमध्ये त्यांचे काम विस्तारले आहे. खरे तर तिथे जाण्यापूर्वी या कामाची थोडीफार ओळख आम्हाला होती; तरीही प्रत्यक्ष काम बघायला लागल्यावर, तिथल्या ताईदादांशी, मुलांशी गप्पा मारायला लागल्यावर त्या कामाची व्याप्ती, खोली, रुंदी समोर यायला लागली. म्हणजे असे की आपण एखाद्या धबधब्याचा फोटो बघतो, 'वाऽऽऽ! छान!' असे म्हणतो, पण प्रत्यक्ष तिथे जाऊन तिथले फेसाळणारे तुषार अंगावर घेतल्यावर, तिथली हिरवाई, ओलावा, ताजेपणा श्वासात भरून घेतल्यावरच तो अनुभव आपल्याला खरा जाणवतो ना, तसे आमचे झाले. मूलकेंद्री शिक्षण, जीवन-शिक्षण, आनंददायी, सर्जनशील, कृतियुक्त शिक्षण, सकारात्मक शिस्त, मुलांच्या परिस्थितीचा स्वीकार, मुलांबद्दलचा आदर, मुलांमध्ये जागी झालेली स्वयंप्रेरणा या शिक्षणाच्या पायाभूत मूल्यांचे आम्हाला मुस्कानमध्ये ठायीठायी प्रत्यंतर आले.

या झोपडवस्त्यांमध्ये बहुतांश लोक हे पारधी, ओझा गोंड, आगरिया, रतलाम समाजाचे आहेत. कुठेही चोरीमारी झाली की इथल्या लोकांना पकडून नेतात. त्यामुळे मुलांचे नाव शाळेत घातले तर स्वतःची ओळख, पत्ता निर्माण होईल अशी भीती त्यांच्या मनात असते. याशिवाय वाढती महागाई, कामाची शाश्वती नाही; समजा, मुलांना

कामाला न लावता शाळेत पाठवलेच, तरी मुले शाळेत टिकत नाहीत असे अनेक प्रश्न. वस्तीमधले फार थोडे लोक मुलांना स्वतःहून शाळेत पाठवतात. बऱ्याच जणांची तर ही शिकणारी पहिलीच पिढी आहे. गोंड लोक खड्डे खणण्याचे काम करतात तर आगरिया, रतलाम समाजाचे लोक हमाली, ओझी वाहणे, कबाडी काम, भंगार गोळा करणे अशी कामे करतात. थोडे पैसे मिळाले की मौजमस्तीमधे उडवण्याकडे त्यांचा कल असतो. पुरुषप्रधान संस्कृती, गुन्हेगारी, कमालीचे दारिद्र्य, निरक्षरता, व्यसनाधीनता, अंधश्रद्धा, अस्वच्छता असे अनेक प्रश्न. भटकी जीवनशैली, गुन्हेगारीतून येणारा बनेलपणा, त्यातच भर म्हणजे जातपंचायतीचा संपूर्ण वस्तीवर असलेला प्रचंड वचक, अशा ठिकाणी काम करणे हे मोठे आव्हानच आहे. मुस्कानने हे महाकठीण आव्हान स्वीकारले आहे.

समाजातल्या एखाद्या घटकासाठी काम सुरू केले की लक्षात यायला लागते, की तो घटक अलग-स्वतंत्र-एकटा नाही. त्याच्याबरोबरीने त्याला जोडलेल्या अनेक घटकांबरोबर काम केल्यावरच अपेक्षित परिणाम दिसणार आहेत. हे लक्षात आल्यावर इतर घटकांवरही काम करायचा निर्णय घेण्याचे धाडस असावे लागते. आपल्या उद्दिष्टावर परिणाम करणाऱ्या घटकांना भिडण्याचा आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या समस्यांना तोंड देऊन मार्ग काढण्याचाही निग्रह असावा लागतो! मग कुठे काम समग्र व्हायला लागते, त्याच्या पूर्ततेचा आनंद मिळायला लागतो. मुस्कानचा प्रवास समजावून घेताना हे लखकन समोर आले. प्रत्येक प्रश्नाला उत्तर असतेच यावर विश्वास ठेवला की वाटा फुटत जातात, याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे मुस्कानचा प्रवास. हा संपूर्ण प्रवास आम्हाला चार दिवसांमध्ये जाणून घेणे अशक्यच होते पण जेवढे समोर आले तेही विस्मयकारकच आहे.

शिक्षण हा केंद्रबिंदू

वस्तीतल्या मुलांचे शिक्षण हा या कामाचा केंद्रबिंदू. म्हणून वस्तीतल्या लोकांनी त्यांच्या मुलांना शाळेत घालावे, त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व पटावे यासाठी मुस्कानने सातत्याने प्रयत्न केला;

फिरती कुटुंबे स्थिर व्हावीत म्हणून रोजगार-निर्मितीचा प्रयत्न केला; लोकांना बचत करायची सवय लागावी म्हणून प्रयत्न केला. सुरुवातीला वस्तीपातळीवरच्या वर्गांच्या माध्यमातून मुलांमध्ये शिकण्याची आवड निर्माण होईल, असा विश्वास वाटत होता. मग लक्षात आले की दीड ते दोन तासांचे वर्ग हे काही शाळेला पर्याय नाहीत. म्हणून मग मुलांनी सरकारी शाळांमध्ये जावे यासाठी प्रयत्न केले. तरीही मुले शाळेत टिकेनात. मग शाळांबरोबर काम करण्याचाही प्रयत्न केला. पण त्यातूनही मुलांचे शिक्षण साधेना. मग मुस्कानने स्वतःचीच शाळा काढायचे ठरवले. एक शाळा सुरू झाली. तिथेच मुलांच्या मधल्या वेळच्या जेवणाची व्यवस्था केली. वस्त्यांमधून मुलांना रोज शाळेत आणून परत सोडण्यासाठी गाडीची व्यवस्था केली. तरीही सगळी मुले येत नाहीत हे लक्षात आल्यावर ताईदादांनी वस्तीत जाऊन रोज मुलांना गोळा करायचे हे जोडकामही सुरू झाले, या संदर्भात आमच्यापैकी एकीने ब्रजेशदादांना (मुस्कानचे जुने कार्यकर्ते) विचारले, “मुलांसाठी आपण एवढे करतोय तर त्यांनी स्वतःहून यायला नको का ? रोज आणायला सोडायला जाण्यात खूप वेळ जातो असं नाही वाटत ?” यावर ब्रजेशदादांचे उत्तर होते, “आपण मुलांच्या शिक्षणाची जबाबदारी घेतलीय ना ? मग आता ती शिकावी म्हणून सगळं काही करायची तयारी ठेवायला हवी.” विशेष म्हणजे हा ध्येयवाद ब्रजेशदादांमध्येच नाही तर प्रत्येक शिक्षकात आहे.

मुस्कानच्या या कामाचे महत्त्व ओळखून शासनाने शाळेसाठी लागू असलेले अनेक नियम शिथिल करून वस्तीमध्ये चालत असलेल्या मुस्कानच्या शाळेला मान्यता दिली आहे.

दूरच्या काही वस्त्यांमधून मुलांना आणणे- नेणे अवघड होते. मग त्या वस्त्यांमध्येच शाळाकेंद्रे सुरू झाली. मुले कामाला जाणार ही वस्तुस्थिती. मग ती स्वीकारून त्यांना फक्त सुट्टीच्या दिवशी केंद्रात यायला परवानगी दिली. दरम्यानच्या काळात असे लक्षात आले की वर्गाला येताना मोठी मुले छोट्या भावंडांना बरोबर घेऊन येतात आणि वस्तीतही खूप छोटी मुले आहेत. मग बालवाडी सुरू केली. पण मुस्कानचे लोक मुलांना पळवून तर नेणार नाहीत ना, अशी भीती पालकांना वाटत असे. मग पालकांनाच शाळेत येऊन बसायला सांगितले. त्यांच्या पुढाकाराने वस्तीत पालकांच्याच घरी बालवाड्या सुरू केल्या. मुस्कानबद्दल असा

विश्वास निर्माण झाल्यामुळे सर्व पालकसभांमध्ये बहुतांश पालक उपस्थित असतात (हे प्रचलित शाळांमध्येही घडत नाही). काही ठिकाणी जातपंचायतीचे नियम खूप कडक आहेत. उदाहरणार्थ एका वस्तीत पाळण्यातच लग्ने लावली जातात, तर एका वस्तीत बायकांना बाहेर काम करायची परवानगी नाही, मुलींना वस्तीबाहेर जायला

परवानगी नाही. त्यामुळे बऱ्याच ठिकाणी बायका-पुरुष ‘हौजी’ खेळत बसलेले असतात. अशा अनेक चुकीच्या रूढी परंपरांची, प्रश्नांची जाणीव समाजाला व्हावी, त्यांनी त्यावर विचार करावा, तारतम्याने काही निर्णय घ्यावेत यासाठी कम्युनिटी पातळीवरही मुस्कानला जेवढे शक्य होते तेवढे काम सुरू झाले. ज्या मुलामुलींना वस्तीत राहून अभ्यास करणे, शिकणे अशक्य आहे किंवा जी मुले नियमितपणे शाळेत येत नाहीत त्यांच्यासाठी वसतिगृहात सलग दोन ते तीन महिन्यांची कार्यशाळा सुरू करण्यात आली. एवढे करूनही काही मुले केंद्रात येतच नाहीत किंवा काही वस्त्यांमधून मुलांना रोज आणणे-नेणे अशक्य आहे, अशा ठिकाणी फिरत्या ग्रंथालयाच्या माध्यमातून निवडक, आकर्षक पुस्तक-वाचनाच्या जोडीला भाषिक खेळ, लेखन, अभिव्यक्तीला वाव देत त्यांच्यापर्यंत शिक्षण पोहोचवायचा प्रयत्न केला गेला. अनौपचारिक पद्धतींनी विचारांची प्रगल्भता वाढते हे शिक्षणाचे सूत्र या माध्यमातून अलगद झिरपू लागले. शाळेत जाणाऱ्या मुलांनाही पुस्तकातल्या आनंदाची गोडी चाखायला मिळत नाही, मग तिथेही फिरते

वाचनालय जाऊ लागले. असा हा सगळा मुस्कानच्या कामाचा विस्तार!

वंचित मुलांचे शाळेत न टिकणे आणि वाममार्गाला लागणे या कळीच्या प्रश्नावर आज अनेक ठिकाणी अनेक प्रयत्न होत आहेत. मुस्कानसमोरही असेच आव्हान होते. पण या आव्हानाला तोंड देण्यासाठी त्यांनी स्वतःच शाळा चालवण्याचा निर्णय घेतला. 'मुलांना प्रचलित शाळेत योग्य पद्धतीने शिक्षण मिळत नाही हे आपल्याला माहीत असताना मुलांना तिथेच पाठवण्याचा अदृष्टास कशासाठी करायचा? शाळेत शिक्षणाच्या होणाऱ्या हेळसांडीमुळे मुलांच्या शिकण्यात अडथळेच जास्त येतात. मुले तिथे न रमल्यामुळे शाळा सोडण्याचीच शक्यता जास्त. त्यापेक्षा आपणच शाळा चालवू. मुलांना व्यवहार आणि जीवनाशी जोडून अभ्यास शिकवू आणि परीक्षेची तयारीही करून घेऊ' हा निर्धार करून त्यांनी जो ठामपणा, आत्मविश्वास आणि धाडस दाखवले त्याचेच यश म्हणून आज मुस्कानचे दुसरीपासूनचे बहुतांश विद्यार्थी लिहितात, वाचतात; जे वाटते, जे समजते ते नेमकेपणाने, स्पष्टपणाने मांडतात. आज बऱ्याच प्रचलित आणि शासकीय शाळांमधेही हे चित्र दुर्मीळ आहे. या पार्श्वभूमीवर मुस्कानची शाळा, वस्तीतले वर्ग, ग्रंथालय आणि इतर उपक्रम पाहण्याचा आणि त्यामागची ताकद समजावून घेण्याचा आमचा प्रयत्न होता.

ज्ञानरचनावाद प्रत्यक्षात उतरवताना

'मूल स्वतःच्या अनुभवांचे आणि आवडीच्या विषयांचे बोट धरून इतर विषय शिकत असते'

हे ज्ञानरचनावादाचे सूत्र हा मुस्कानमधल्या शैक्षणिक यशाचा गाभा आहे. इथे प्रत्येक शिक्षक त्याच्या विषयाची सुरुवात मुलांच्या रोजच्या अनुभवातल्या घटनेपासून करतो आणि तो विषय फुलवत फुलवत बाहेरच्या जगातील व्यापकतेपर्यंत नेऊन जोडतो.

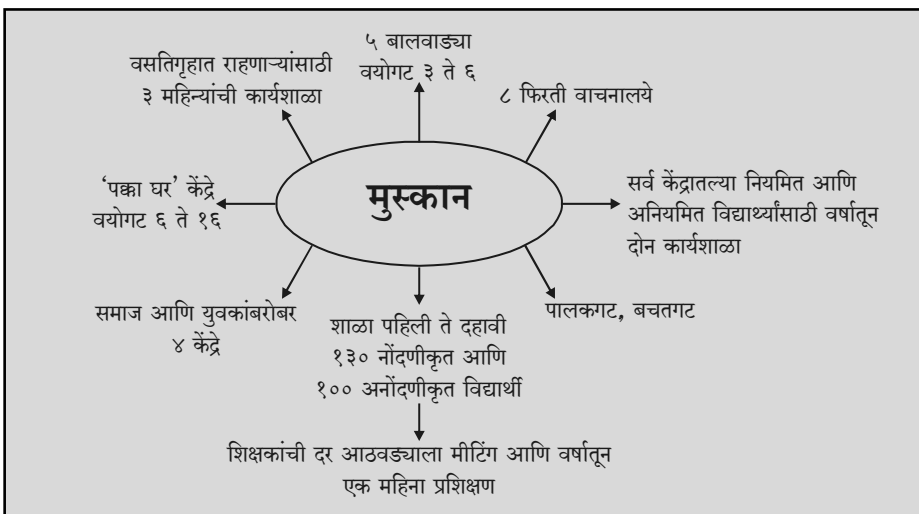
आम्ही बघितलेल्या एका वर्गातले उदाहरण - इयत्ता पाचवी-सहावीचा वर्ग, गणिताचा तास. ब्रजेशदादांनी विचारले, "बच्चों, अर्भी टमाटर क्या भाव हैं?" "भैया, साठ रुपये किलो." "अगर मुझे दो किलो टमाटर लेने हैं, तो कितने पैसे लगेंगे?" मुलांनी पटकन तोंडी हिशोब करून सांगितले. "अच्छा, समझो की राजिंदरके बहनकी शादी है, उसे अगर आठ किलो टमाटर खरीदने हैं, तो कितने पैसे लगेंगे?" दादांनी आता मुलांना सगळी आकडेमोड वहीवर करायला सांगितली. मुलांना जमेल त्या पद्धतीने आकडेमोड करायची परवानगी होती. प्रत्येकाने न घाबरता उत्साहाने आपले उदाहरण दादांना दाखवले. मुलांनी चार प्रकारे उदाहरण सोडवले होते. काही जणांनी ६० ची ८ वेळा बेरीज केली होती, काही जण ६० आणि ६० ची बेरीज १२०, त्यात पुन्हा ६० असे आठ वेळा 'जोडत' गेले. काही जणांनी ६० अधिक ६० असे चार वेळा केले आणि आलेल्या उत्तरांची पुन्हा बेरीज केली. काही जणांनी ६० आणि ६०च्या बेरजेत ६० मिळवले असे दोनदा केले मग लक्षात आले अजून दोनदा मिळवावे लागेल. मग १२०मधे आधीच्या बेरजा मिळवल्या. बहुतेक सगळ्यांची उत्तरे बरोबर आली होती. मग दादांनी ते उदाहरण

चारही प्रकारे फळ्यावर सोडवून दाखवले. इथे कोणतीही पद्धत चूक किंवा बरोबर असा शिक्षा न मारता त्यांच्या पद्धतीचा स्वीकार होता. मग दादांनी मुलांना विचारले, "हम ये गणित और एक तरीकैसे कर सकते हैं. उसे गुना कहते है. क्या वह तरीका आप सीखेंगे?" मुलांची संमती घेतल्यामुळे त्यांनी पूर्ण लक्ष दिले. मुलांना गुणाकार समजून सांगितल्यावर दादांनी अजून दोन उदाहरणे सोडवायला दिली. ही उदाहरणे मुलांनी त्यांच्या त्यांच्या पद्धतीने सोडवायची होतीच शिवाय गुणाकाराच्या पद्धतीनेही सोडवायची होती.

इंग्रजी भाषा शिकवण्यावर, किंबहुना एकूणच भाषाशिक्षणावर मुस्कानने बरेच काम केलेले आहे. मुलांकडे प्रत्येकाकडे स्वतःची 'वर्ड बँक' तयार असते. तासाची सुरुवातच नवे इंग्रजी वाक्य सांगण्यापासून होते. त्यातले ओळखीचे शब्द शोधले जातात. नव्या शब्दांचे अर्थ समजून घेतले जातात. मग अशा जुन्या-नव्या शब्दांपासून तशा प्रकारची अनेक वाक्ये रचली जातात. ही सगळी वाक्ये फळ्यावर लिहिली जातात. मुले ही वाक्ये वहीत लिहितात. अशी तीन वेळा उजळणी झाल्यामुळे तो वाक्यप्रकार पक्का होतो. मग मुले त्या वाक्यांना सुसंगत चित्रे काढतात. पुस्तकातली गोष्ट वाचतात, नवे शब्द शिकतात, नव्या वाक्यरचना समजून घेतात. कधीकधी या मुलांनी रचलेल्या वाक्यांचे पुस्तक छापले जाते, ते इतर वर्गांना वाचायला दिले जाते. आपले पुस्तक इतर वर्गांना वाचायला दिले म्हणून या वर्गाची मान ताठ! पुन्हा नवे शिकण्यासाठी, नवे रचण्यासाठी तय्यार! शिवाय मुलांना सोडवण्यासाठी रोज नवनवीन 'वर्ड बँक' तयार असतात. त्यामधे त्यांच्या रोजच्या अनुभवांशी जोडून त्या त्या विषयाशी संबंधित प्रश्न विचारलेले असतात. मुलांनी रचलेल्या गोष्टींची पुस्तकेही तयार झाली आहेत. मुलांच्या स्वतःच्या भाषेतली (कोणतेही संस्करण न केलेली) ही पुस्तके वाचणे हा खरेच आनंददायी अनुभव आहे.

क्लास कंट्रोल!

मायाताईचा वर्ग हा क्लास कंट्रोलचा एक उत्तम नमुना होता. क्लास कंट्रोल म्हणजे शिक्षकांचा दबदबा नव्हे, तर सकारात्मक शिस्त. म्हणजेच ठामपणा आणि सहृदयता, आदर, विश्वास आणि

स्वीकार यांचा उत्तम समन्वय! शिक्षण ही कोणी एकाने दुसऱ्याला द्यायची गोष्ट नसते. प्रत्येकजण आपल्या आवडीप्रमाणे, आपापल्या गतीने शिकत असतो, शिक्षकांना फक्त त्या विषयाकडे मुलांचे लक्ष वेधावे लागते, मुलांपर्यंत त्याचे महत्त्व पोहोचवावे लागते. शिकवावी लागतात ती काही तंत्रे आणि पुरवावी लागते ती काही माहिती! मुले चुकताना दिसली तरी त्यांचे त्यांना समजेपर्यंत थांबायचे, आपण मदत तर करायची पण थेट उत्तर किंवा चूक सांगायची नाही. मुलांना आपले आपणच उमगेपर्यंत सूचक प्रश्न विचारायचे. शिक्षकांसाठी ही फार मोठी कसरत असली तरी त्यांना हे जमवावे लागते. मायाताईंच्या वर्गात या सर्व गोष्टी फार ठळकपणे दिसून आल्या.

त्यांचा वर्ग म्हणजे एक शेणाने सारवलेली छोटीशी खोली. एका दाराबाहेर गाई, म्हशी बांधलेल्या तर दुसऱ्या दाराबाहेर वासरू. वर्गात आठ ते पंधरा वयोगटाची, वेगवेगळ्या क्षमतेची दहा-पंधरा मुले-मुली बसली होती. ताई बोलत असताना वर्गात पूर्ण शांतता, तर ताईंनी प्रश्न विचारल्यावर प्रत्येकाची उत्तर देण्याची अहमहमिका! आम्ही गेलो तेव्हा ताई 'सुनहरी हिरन' ही गोष्ट वाचून दाखवत होत्या. प्रत्येकाला ताईंच्या हातातले पुस्तक, त्यातली चित्रे दिसत होती. मुलेही ताईंबरोबर मनातून ती गोष्ट वाचत होती, अवघड शब्दांवर चर्चा करत होती. मुले गोष्टीत अगदी रंगून गेली होती. मग मुलांनी ती गोष्ट आपल्या शब्दात सांगितली. ताईंनी काही प्रश्न विचारले, त्या उत्तरांत बाकीच्यांनी राहिलेल्या बाबींची भर घातली. म्हणजे श्रवण, आकलन, प्रश्न समजून घेणे, योग्य शब्दांत मांडणे हे सगळे घडले.

त्यानंतर वाचता येणाऱ्या आणि वाचता न येणाऱ्या अशा मुलांचे दोन गट झाले. दोघातिघांना या दोन्ही गटांत थांबायचे नव्हते. त्यांना ताईंनी मोकळे सोडले. वाचता येणारी मुले ताईंनी दिलेली पुस्तके वाचू लागली. वाचता न येणाऱ्या गटाला ताईंनी गोष्टीत आलेले शब्द विचारले. त्यांची फळ्यावर यादी केली. मुलांना त्यातले 'आ'कारान्त शब्द विचारले, कसे वाचायचे, कसे ओळखायचे ते शिकवले. विशेष म्हणजे मुलांनी भिंतीवर लावलेल्या

कवितेमधले सगळे आकारान्त शब्द स्वतःहून शोधून दाखवले. गंमत म्हणजे शेजारीच दुसरा गट बसला होता. पण यांच्या कोणत्याही उपक्रमाने तो गट विचलित झाला नाही आणि त्यांनी या गटाच्या कामात लुडबुडही केली नाही. त्यांची ही स्वयंशिस्त, स्वतःची जबाबदारी स्वतः घेणे सगळे आश्चर्यकारक होते. मायाताईंची ऊर्जाही लक्षणीय होती. त्या एका गटात बसत, मुलांनी केलेल्या कामाचे कौतुक करत, शंकासमाधान करत, तेवढ्यात दुसऱ्या गटाने बोलावले तर त्या उठून त्या गटात जात, तिथे बसून त्यांना मदत करत, मधेच गटात न बसणाऱ्या मुलांना गटात येण्याविषयी विचारत, पुढे असणाऱ्यांची मागे असणाऱ्यांसाठी मदत घेत.

मग ताईंनी मुलांना वर्कशीट्स दिली. ताईंनी आकडेवारीत बदल करून चार वेगवेगळी वर्कशीट्स बनवली होती. त्यात वास्तवावर आधारित, एका शब्दात उत्तर देता येईल असे, थोडा विचार करून उत्तर देता येईल असे, मुद्देसूद उत्तर द्यावे लागेल असे आणि स्वतःचे मत मांडावे लागेल असे चार प्रकारचे प्रश्न विचारले होते. काही गणितातली उदाहरणेही होती. एक उदाहरण सांगते, 'मेरे पास ग्यारह

आम्ही एकदा शिवानीताईंना विचारले, आमच्या खेळघरात मुले तासाच्या वर एका ठिकाणी बसतच नाहीत, इथे मुले सलग इतका वेळ वर्गात बसू कशी शकतात? यावर त्यांचे उत्तर काय? तर 'आपकें पास जो बच्चें आते है वो बिगडे हुअें बच्चें होते हैं। हमारे बच्चे स्कूल नहीं जाते ना!'

समोसे हैं, उसमेसे नौ खतम हुएं तो कितने बाकी रहें?' जर घरात रोजच्या जेवणाची भ्रांत असेल तर त्यांना हा सामोऱ्यांचा प्रश्न का दिला असेल, असा प्रश्न आम्हाला पडला; पण नंतर असे कळले की त्यांच्यापैकी बरीच मुले सामोऱ्यांच्या गाडीवर काम करतात.

या चार-पाच तासांच्या वर्गाच्या शेवटी एकाच मुद्याला जोडून भाषा, विज्ञान, गणित हे तिन्ही विषय वेगवेगळ्या माध्यमांतून मजेमजेत शिकून झाले होते. गटात न बसणारी मुले नंतर सामील होऊन त्यांचाही अभ्यास पूर्ण झाला होता. काहीजण मधेच उठून परवानगी घेऊन बाहेर गेले आणि थोड्या वेळाने स्वतःहून परतही आले. कोणत्याही शिक्षेची भीती किंवा कोणत्याही आमिषाचे आकर्षण नसताना! चार तासांनंतरही मुलांना परत जायचे नव्हते, यातच काय ते आले.

फिरते ग्रंथालय

ग्रंथालय म्हटले की डोळ्यासमोर येतात ती मोठी कपाटे, क्रमाने लावलेली पुस्तके, नोंदींची कार्ड्स, रजिस्टर्स, शांतता इत्यादी. मुस्कानचे ग्रंथालय थोडे वेगळे आहे. मुस्कानची ताई वस्तीत जाते. तिच्याबरोबर पुस्तके, खेळ, कात्री, सेलोटप, डिक, कव्हरसाठीचे कागद, कोरे कागद, रंग असे सगळे साहित्य सज्ज असते. ती एखाद्या झाडाखाली, रिकाम्या ओट्यावर किंवा मंदिरात जाते, बसण्यापुरती जागा स्वच्छ करते, चटई पसरते आणि तिथे चक्र मांडी ठोकून बसते. बरोबर आणलेली पुस्तके मांडते. एक-दोन मुलांना हाक मारली की बाकीची मुले आपोआप येतात. गंमत म्हणजे वाचता येणारी आणि न येणारी मुलेपण येतात, पालकही येतात. पुस्तकांना काठिण्यपातळीनुसार कलर कोडिंग केले आहे. त्यामुळे क्षमतेनुसार पुस्तके दिली जातात. ज्यांना वाचता येते आणि वाचनाची गोडी लागली आहे ती मुले आपल्याला हवे ते पुस्तक घेऊन वाचायला लागतात. मुलांना पुस्तक दाखवत ताई एखादी गोष्ट वाचून दाखवते, शब्दांचे अर्थ सांगत ते कथानक रंगवून सांगते. यातून मुलांची कल्पनाशक्ती तर बहरतेच पण नवीन पुस्तक घेऊन वाचण्याची तीव्र इच्छा निर्माण होते. मुले वाचण्याचा प्रयत्न करतात. मग त्यावर गप्पा होतात. काहीजण पूर्ण गोष्ट

सांगतात, काहीजण त्यातली आवडलेली बाब सांगतात, काहीजण त्यात वाचलेले नवे शब्द सांगतात तर काहीजण त्यातल्या कथानकानुसार चित्रे काढून दाखवतात. कधी नाटक करतात, कधी भाषिक खेळ खेळतात तर कधी पुस्तकांची नावे, लेखकांची नावे, पुस्तकाचे वैशिष्ट्य यांना जोडून खेळ होतात. पुस्तकांच्या माध्यमातून माहिती, शब्दसंचय याव्यतिरिक्त व्यक्तिविकास, वृत्तीविकास, कल्पनाशक्ती यांनाही वाव मिळतो. वस्तीमध्ये उघड्यावर, आजूबाजूला गजबज असताना वाचन, चर्चा होणे शक्यच नाही या कल्पनेला पूर्ण फाटा! पालक येता जाता, “इस बार बडी किताब भेजो, पिछली बार बहुत छोटी दी थी” असे बजावून जातात. याशिवाय पुस्तकांच्या नोंदी, देवाण-घेवाण, फाटलेले पुस्तक दुरुस्त करणे या सगळ्या गोष्टी मुलेच करतात. एखाद्या ठिकाणी, “दीदी, बच्चोंको अभी किताबें घर मत दो, गुम जाने का डर लगता है. अगले महिनेसे किताबें घर देना शुरू करेंगे,” असेही मुलेच स्पष्टपणे सांगतात. यातून निर्माण झालेली वाचनाची आवड मुले मोठी झाली तरी टिकते हे विशेष. सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे ‘दुर्मीळ, महत्वाच्या पुस्तकांची काळजी घ्यावी, पण पुस्तके फाटतील, हरवतील या भीतीने वाचायलाच द्यायची नाहीत असे करू नये. जास्तीत जास्त मुलांपर्यंत पुस्तके पोहोचवणे, या ग्रंथालयाच्या मुख्य उद्देशाशी फारकत होता कामा नये’ हे तत्त्व सर्वच शिक्षकांना आणि जबाबदारी घेणाऱ्या मुलांनाही अगदी स्पष्ट आहे.

या उपक्रमांमुळे मुस्कानमध्ये नियमित न येणारी मुलेही मुस्कानला जोडली गेली आहेत आणि वस्तीमध्ये संस्थेबद्दल एक प्रकारचा

विश्वास निर्माण झाला आहे.

बालमेळा

मुस्कानतर्फे वर्षातून दोनदा मोठ्या कार्यशाळा आणि बालमेळा घेतला जातो. आम्ही भेट दिली तेव्हा मुस्कानने बालमेळा भरवला होता. मुस्कानच्या सगळ्या केंद्रावरची आणि केंद्रात अधून मधून येणारी शंभर-सव्वाशे मुले बालमेळ्यात आली होती. सगळ्या मुलांमध्ये एकीची भावना निर्माण व्हावी, सगळे एकत्र आल्यामुळे आत्मविश्वास वाढावा, लहान मोठ्यांनी एकमेकांना सांभाळावे असे अनेक स्पष्ट-अस्पष्ट उद्देश यामागे होते. बालमेळ्यामध्ये आठ कोपऱ्यांमध्ये आठ उपक्रम घेतले जात होते. भोपाळमध्ये कथकली नृत्य शिकण्यासाठी राहत असलेली फ्रेंच महिला -ग्लॅंडिस- मुस्कानमध्ये नियमितपणे येऊन मुलांना नृत्याचे प्रशिक्षण देते. तिने एका कोपऱ्याची जबाबदारी घेतली होती. खेळघरातील कार्यकर्त्यांनी ओरिगामी आणि नकाशाचे उपक्रम घेतले. गंगत म्हणजे ‘डावे हाथमें पेपर पकडके उजवे हाथसें दुमडो.’ सारख्या आमच्या मराठी मिश्रित हिंदी सूचनाही मुलांना समजल्या. मुलांनी खूप वस्तू

बनवल्या. नकाशाचे खेळ तर खूपच रंगले.

एका कोपऱ्यामध्ये कचऱ्यातल्या टाकाऊ वस्तूंपासून वैज्ञानिक खेळणी बनवली जात होती तर दुसरीकडे शोभेच्या वस्तू. एका खोलीत काही लहान मुलांच्या शॉर्ट फिल्मस दाखवल्या जात होत्या. त्यामध्ये मुस्कानमधल्याच मुलीने लिहिलेल्या गोष्टीवर बनवलेली ‘चंदाके जूते’ ही फिल्मही होती. मुले त्या फिल्मस बघत होती, त्यावर बोलत होती.

एका कोपऱ्यामध्ये मुलांच्या रोजच्या जीवनाशी जोडलेले प्रसंग सांगितले जात होते आणि मुलांनी त्यावर चित्र काढायचे होते. त्यापैकी काही विषय होते, ‘घर सोडून दुसऱ्या वस्तीमध्ये रहायला जायचे आहे, तर कोणकोणते सामान बरोबर घ्याल’, ‘घरात लग्न आहे तर काय तयारी करावी लागेल’ इत्यादी. हे विषय मुलांच्या मनातल्या विचारांना वाट देणारे होते. एका कोपऱ्यामध्ये मुलांच्या जिव्हाळ्याचे काही प्रसंग सांगितले गेले आणि मुलांना त्यावर गोष्ट रचायला सांगितली गेली. उदाहरणार्थ, ‘घरात पाळलेले एखादे बकरीचे किंवा कुत्र्याचे पिल्लू हरवले, मेले किंवा वडिलांनी नेऊन विकले तर,’ ‘घरात आजी खूप आजारी आहे आणि पैसे नसल्यामुळे तिच्यावर उपचार करणे शक्य नाही तर’ इत्यादी.

एका कोपऱ्यात मुलांना विषय दिले होते आणि मुलांनी त्याबद्दल लिहायचे होते. तसे पाहिले तर साधा सरळ उपक्रम पण त्यांचे विषय ऐकल्यावर आणि मुलांचे लिखाण वाचल्यावर आम्ही थबकलोच. उदा. ‘मी केलेली पहिली चोरी, किंवा मी शाळेतून घरी आले आहे, खूप भूक लागली आहे, घरात खायला काहीही नाही, तयार करायलाही काहीही नाही आणि आई कामावर गेलेली आहे’ इत्यादी. मुले स्वच्छपणे, मोकळेपणाने बोलत होती, मनातले सगळे शब्दांत उतरवत होती. ज्यांना लिहिता येत नव्हते त्यांचे ऐकून ताई लिहित होत्या. आपल्याला नावे ठेवतील, बोलणी बसतील याची मुलांना भीती वाटत नव्हती. कारण ती जशी आहेत तसा त्यांचा स्वीकार होण्याची आणि निर्धोकपणे आपले मन मोकळे करण्याची ही जागा असल्याबद्दलचा मुलांच्या मनात असलेला विश्वास! मुस्कानच्या कामाचा प्राणच या तत्त्वात असावा.

वस्तीतले आणि पालकांबरोबरचे काम

स्वतःमध्ये आणि आजूबाजूच्या समाजामध्ये आवश्यक ते बदल घडवून आणायला सक्षम बनायचे, हा शिकण्याचा उद्देश असेल तर वस्तीमध्ये, लोकांबरोबर काम करण्याला पर्यायच नाही. कुमारवयीन मुलांबरोबर वेगवेगळ्या प्रश्नांवर चर्चा करणे, त्यांना शिकायला प्रवृत्त करणे, जातपंचायतीच्या निर्णयावर बोलणे अशा अनेक पातळ्यांवर मुस्कान काम करते. यातून लगेचच प्रश्न सुटतात असे नाही पण विचारांना स्पष्टता मिळाल्यामुळे काहीजणांचे बोलण्याचे धैर्य वाढते हे नक्की!

वस्तीमध्ये सुरू झालेले पालकांचे बचत-गट, त्यांच्या होणाऱ्या सभा, त्यात होणाऱ्या त्यांच्या जीवनाशी जोडलेल्या चर्चा, बचत-गटाशी निगडित असलेल्या बँकेच्या कामाच्या जबाबदाऱ्या अशा अनेक घटकांमुळे पालकांचा गट सक्षम होतो आहे.

या चार दिवसांमध्ये आमचे चार गट वेगवेगळ्या वस्त्यांमध्ये, वेगवेगळ्या शिक्षकांबरोबर, वेगवेगळ्या वयाच्या मुलांबरोबर, वेगवेगळ्या विषयाचे काम होताना बघत होते. सगळीकडे मुले वर्गात रमली होती. शिक्षक आठ तासांपैकी चार ते पाच तास पूर्ण ऊर्जेने शिकवत असतात आणि नंतर शिकवण्याची तयारी करत असतात. तरीही कुरकुर तर नाहीच पण नवीन कल्पना वापरायला, प्रश्न सोडवायला सतत तयार! मुलांवर चिडचिड नाही, ओरडाओरडा नाही. ना शिक्षा ना आमिषे. पारंपरिक पद्धतीनेच शिक्षण घेतलेल्या, सामान्य वर्गातून आलेल्या या शिक्षकांमध्ये हा कायापालट कसा होतो?

मुस्कानमध्ये शिक्षक निवडतानाच त्यांना वंचितांबद्दल, मुलांबद्दल, शिक्षणाबद्दल तळमळ, आस्था आहे का हे तपासून घेतले जाते. संपूर्ण जून महिनाभर जुन्या-नव्या शिक्षकांचे प्रशिक्षण घेतले जाते. प्रशिक्षणामध्ये 'गरिबी समजून घेणे' हा एक स्वतंत्र विषयच असतो. यासाठी वस्तीचे वेगवेगळ्या निकषांवर सर्वेक्षण केले जाते. याशिवाय शिक्षणाविषयीच्या जुन्या गैर-धारणा पुसून नवा दृष्टिकोन तयार करणे, शिकवण्याच्या नवनवीन पद्धती शिकणे, प्रत्यक्ष कामाच्याच ठिकाणी दिलेले प्रशिक्षण, मुलांचे शिकताना निरीक्षण करणे, मुलांबरोबर शिकणे अशा अनेक अंगांनी प्रशिक्षण घेतले जाते.

मुस्कानच्या अशा सर्व बाजूंनी, स्थिर गतीने बहरण्यातला, विकसित होण्यातला बहुमोल वाटा हा शिवानीताईंच्या शांत, साध्या व्यक्तिमत्त्वात सामावलेला आहे. खरे तर त्या एका अत्यंत उच्चभ्रू, श्रीमंत घरात वाढलेल्या आहेत. तरीही एम्. एस्. डब्ल्यू. झाल्यावर त्यांनी वस्तीतल्या मुलांसाठी काम करायचे ठरवले. आज पंधरा वर्षात हे काम संख्यात्मक आणि दर्जात्मक अशा दोन्ही अंगांनी बहरले आहे, मुस्कानने स्वतःची एक ओळख निर्माण केली आहे. इथले कोणतेही शिक्षक या कामाकडे नोकरी म्हणून बघतच नाहीत. वस्तीमधली कमालीची अस्वच्छता, मुलांचा अनियमितपणा अशी कोणतीही गोष्ट त्यांना त्यांच्या जबाबदारीपासून अडवू शकत नाही. मुलांचा, कामाचा आणि परिस्थितीचा स्वीकार हीच यांची मोठी ताकद आहे असे वाटते. अनेक वर्षे शिवानीताईंबरोबर काम केलेल्या सीमाताई आता मुस्कानच्या संचालिका आहेत. गेली सात वर्षे काम करणारे ब्रजेशदादा गणित, विज्ञान शिकवतात आणि व्यवस्थापनाची जबाबदारी सांभाळतात. मेधाताई, प्रेमाताई, शशीताई, सनाताई, रुबिनाताई, मायाताई अशा सर्वच शिक्षकांची कामाप्रती स्वतःहून स्वीकारलेली बांधिलकी, मुलांप्रती त्यांचे प्रेम आणि तळमळ पाहून सलाम करावासा वाटतो!

या सर्वांच्या अथक प्रयत्नांचे फळही तेवढेच गोमटे आहे. आज काही मुले आणि मुलीही मुस्कानच्या मदतीने दहावीपर्यंत शिकली आहेत. काही मुली जातपंचायतीचे नियम धुडकावून वस्तीबाहेर आल्या, शिकल्या, अगदी महाराष्ट्रातल्या विज्ञानाश्रमातही शिकण्यासाठी गेल्या आणि आता मुस्कानमध्ये शिकवत आहेत. अर्थात इथली आव्हानेही तेवढीच मोठी आहेत. ती पेलत असतानाही मुस्कानच्या टीमच्या चेहऱ्यावरचे हास्य आणि विश्वास कायम आहे.

या अशा नितळ प्रवाहात आम्ही कोरडे

थोडेच राहणार होतो? आमच्या मनातल्या काही शंका कधीच दूर झाल्या होत्या, काही कल्पनांचे मूर्त रूप स्पष्टपणे समोर आले होते, नव्या कल्पना, नवे मार्ग खुणावू लागले होते, आपल्या कामामध्ये समविचारी गट मिळाल्याचा आनंद सोबतीला होता. असे प्रयत्न, काम बघितले की आशा वाटते-

आनंदाचे मळे आता शिक्षणातही फुलणार आहेत, सर्जनाच्या मदतीने मुले आता बहरणार आहेत!

- माधुरी यादवाडकर

madhuriyadwadkar@yahoo.co.in

‘मुस्कान’

एलआयजी, १७४, हर्षवर्धन नगर,
माता मंदिर, भोपाळ - ४६२०१०
ई-मेल : muskaan.office@gmail.com

खेळघराचा अहवाल

लक्ष्मीनगर या झोपडवस्तीतील मुलांबरोबरचे आणि पालकांबरोबरचे शिक्षणाचे काम ही खेळघराची ओळख आता विस्तारली आहे. इतर शहरी झोपडवस्त्यांमधील मुलांबरोबरच आता कातकरी मुले, लमाणी मुले, दुर्गम भागातील ग्रामीण मुले अशा सुमारे १००० मुलांपर्यंत खेळघर पोहोचते आहे.

२०१० ते २०१३ या काळातल्या खेळघराच्या कामाचा समग्र अहवाल तयार झाला आहे. आपल्यासारख्या मित्र सुहृदांपर्यंत खेळघराची वाटचाल, त्यातला आनंद आणि प्रश्नही पोहोचावेत असे आम्हाला मनापासून वाटते. अहवाल मागवून घेण्यासाठी कृपया shubha_kh@yahoo.co.in वर ई-मेल करावी किंवा पत्र पाठवावे. पैसे, वेळ आणि कौशल्ये या तीनही पातळ्यांवर आपण खेळघराच्या कामात सहभागी होण्यासाठी आपले स्वागत आहे.

प्र ति सा द

‘पालकनीती’साठी लेख लिहिण्याच्या निमित्तानं पालकनीतीचे अनेक अंक वाचायला मिळाले. मला वाटलं, हे मला मिळालेलं मोठं बक्षीसच असावं. ऑक्टोबर-नोव्हेंबर २०१३ चा बालसाहित्य विशेषांक माझ्या मनात खोलवर रुतून बसलाय. अनेक दिवस विशेष दृष्टीच्या विद्यार्थ्यांसाठी बालसाहित्य निर्माण करावं असं राहून-राहून मनात येत होतं. या विचाराची मुळं अंक वाचताना अधिकच घट्ट झाली.

वाचन ही मानवाची चौथी मूलभूत गरज आहे. जगभरात बालसाहित्याचा असणारा दर्जा, सुरेखा पाणंदीकरांनी लिहिलेल्या व सांगितलेल्या देश-कालाच्या सीमा ओलांडलेल्या कथा, अरविंद गुसांची मुलाखत, पुस्तकस्पर्श कशी जादूची कांडी बालमनावर फिरवतो हा मोरपिशी अनुभव, अनेक वाचन-प्रयोग, मुलांसाठी गोष्टीच्या पुस्तकांचा कप्पा हवा, विविध शाळा व संस्थांतले अनेक प्रयोग- सारं मी अधाशासारखं वाचत राहिले. वाचन संपल्यावर डोळे पाण्यानं गच्च भरून आले. वाचनापासून वंचित राहणाऱ्या बंद डोळ्यांच्या लेकरांची मला तीव्र आठवण झाली. मनाची फार तडफड झाली. वाटलं -उठावं -भराभरा बालसाहित्य ब्रेलमध्ये उपलब्ध करावं...सर्व अंधशाळातल्या शिक्षकांशी बोलावं आणि एकंदरीतच विशेष दृष्टीच्या मुलांचा भाषाविकास का होत नाही याचा आढावा घ्यावा.

‘निवांत’मध्ये येणाऱ्या पुष्पाताई डेंगळे अंधशाळेत २९ वर्ष सेवा देऊन निवृत्त झाल्या. त्या नेहमी म्हणतात, “मॅडम, जोडाक्षरविरहित पुस्तकं, जादूची, पन्थांची, बालविश्व सजवणारी पुस्तकं खूप कमी आहेत. ज्या वयात वाचनाची गोडी लागावी त्या वयात या छोटुकल्या

अंध मुलांना वाचायला काहीच नसतं. वाचन हा त्यांचा जन्मसिद्ध हक्क, माणूस म्हणून समृद्ध आयुष्य जगण्याचा हक्क, आपण त्यांना समाज म्हणून देतच नाही.” का? का असे आपण? सुधाजींची (सुधा मूर्ती) पुस्तकं वाचून औरंगाबादमधील लहानग्या मुलींचा रडत आलेला फोन आठवतो- “मॅडम, आमच्यासाठीही का नाहीत इतकी छान पुस्तकं?” दिलेला, आवडणारा पदार्थ समोर असूनही त्याकडे दुकूनही न पाहता, वाचनाची भूक लागली म्हणणारी लेकरं, डोळस पुस्तकांवर हात फिरवणारी पण वाचनापासून ज्यांना आपण वंचित ठेवलं ती लेकरं -सारी आठवत राहिली. ‘पालकनीती’तले सारे लेख वाचनसाहित्याची कमतरता यावर होते -पण वाचनसाहित्य उपलब्धच नसणं या अन्यायाचं काय?

‘पालकनीती’ परिवार आणि ‘टीम निवांत’नं २०१४चं वर्ष ‘ब्रेल साहित्याला’ वहायचं ठरवलंय. प्रश्न आहेत तशीच उत्तरंही आहेत. सर्व बाल-साहित्यिक, बाल-साहित्य प्रकाशक आणि आपण सारे एक झालो तर वाचनाचे अन् ज्ञानाचे दरवाजे चिमण्या अंध लेकरांसाठी नक्कीच उघडू शकू. २०१४ ची शपथ व वचन घेऊ या का.....

‘वाचन सर्वांसाठी.....चिमण्या अंध लेकरांसाठीही उघडू दरवाजे साहित्याचे.....किरण पसरू ज्ञानाचे.’

आपणा सर्वांना काही कल्पना सुचल्या तर जरूर कळवा. सारे मिळूनच ही साहित्यदिंडी काढणार आहोत. जय हो!

- मीरा बडवे

niwantvision@gmail.com

अ भि नं द न

संजीवनी कुलकर्णीला आपल्यापैकी अनेकजण पालकनीती मासिकाची संस्थापक-संपादक म्हणून ओळखतात, काहींना ती ‘डॉक्टर’ आहे, हेही माहिती असेल; पण प्रयास या संस्थेची विश्वस्त-संस्थापक आणि प्रयास -आरोग्य गटाची समन्वयक, ही तिची आणखीन एक तितकीच महत्त्वाची ओळख आहे. गेल्या २० वर्षांहून अधिक काळ एचआयव्ही-एडसच्या प्रश्नावर मूलभूत स्वरूपाचं काम ती करत आहे. ही ओळख आत्ता आवर्जून सांगण्याचं कारण म्हणजे प्राज उद्योगसमूहातर्फे तिला मिळालेला ‘महा-इन्ट्रापुनर’ पुरस्कार !

संजीवनी स्वतः काही या पुरस्काराचा उच्चार आपल्याजवळ करणार नाही, पण आपण वाचक ‘पालकनीती परिवाराचा’ भाग आहात. म्हणून आम्हीच आपणा सर्वांसोबत तिचं अभिनंदन करून हा आनंद वाटून घेऊ इच्छितो.

एचआयव्हीबाधित आईपासून बाळाला होणारी लागण थांबवण्यासाठीचं काम असो, या विषयावरील सोप्या भाषेतील महत्त्वपूर्ण साहित्य-निर्मिती असो, किंवा एचआयव्हीबाधित तरुण-तरुणींना जगण्याची उमेद देणाऱ्या ‘सो व्हॉट’ सारख्या गटाची निर्मिती असो - अशा असंख्य कामांमध्ये, त्यांच्या मूळ कल्पनेपासून ते प्रत्यक्ष जमिनीवरच्या कामापर्यंत संजीवनी तना-मनानं जोडलेली आहे .

या सगळ्या कामामागचा हक्काधारित दृष्टिकोन, त्याला असणारा मानवी चेहरा, संवेदनशीलता आणि सोबत काम करत असलेल्या सर्वांपर्यंत तो पोचावा यासाठीची तिची धडपड याची दखल या पुरस्काराद्वारे घेतली गेलेली आहे.

पुन्हा एकदा संजीवनीचं अभिनंदन !

“कि ती वेळा सांगितलं तरी मुलं ऐकतच नाहीत हो!” हे वाक्य आपण सर्वांनीच अनेकदा ऐकलं असेल, अनुभवलंही असेल. पालक-शिक्षकांकडून सातत्यानं ऐकू येणारी ही तक्रार आहे !

‘मुलं पसारा करतात आणि तो आवरत नाहीत, दंगा करतात, भांडतात, मारामार करतात’, अशा असंख्य तक्रारी ‘मुलं ऐकत नाहीत’च्या पोटात असतात. ‘मुलांनी कसं वागावं’, याबद्दलची शिस्तीची चौकट मोठ्या माणसांच्या मनात असते. परंतु मूल त्याच्या ‘जात्याच स्वतंत्र’ वृत्तीनुसार ती चौकट झुगारून लावतं आणि इथेच पालक-शिक्षक आणि मुलांमधल्या विसंवादाची सुरुवात होते. मुलांना शिस्त लावणं हे मोठ्यांचं कर्तव्य आहे, या जबाबदारीच्या भावनेतून लहानपणी स्वतः अनुभवलेल्या आणि समाजात रूढ असलेल्या पारंपरिक पद्धती मोठी माणसं नकळत वापरू लागतात. बोलणं, आमिष दाखवणं, धाक दाखवणं, शिक्षा करणं अशा उत्तरोत्तर हिंसक होत जाणाऱ्या उपायांच्या दिशेनं जाऊन शिस्त तर लागत नाहीच पण उद्दिग्नता मात्र पदरी येते, हा अनेक पालक-शिक्षकांचा अनुभव असेल. सर्वात महत्त्वाचं म्हणजे या पद्धतींच्या वापरामुळे मुलांचा आणि मोठ्यांचा संवाद कमी होतो. पालकपणाचं ओझं वाटायला लागतं.

‘शिस्त’ तर हवीच! सर्वांनी एकत्र आनंदानं जगायचं असेल तर त्यासाठी नियमांची एक चौकट असायला हवी आणि तिचं स्वयंप्रेरणेनं पालनही व्हायला हवं. मुलांना शिस्तीच्या दिशेनं घेऊन जाण्याची जबाबदारी मोठ्या माणसांची आहे. खरा प्रश्न आहे, ही शिस्त लावायची कशी! या प्रश्नाचं उत्तर किंवा निदान उत्तराची दिशा जेन नेल्सन यांच्या पुस्तकात मिळते.

हे पुस्तक हाती आल्यानंतर मी माझ्या मुलांबरोबर आणि पालकनीतीच्या खेळधरातल्या मुलांबरोबर यातल्या संकल्पना आणि योजना

शुभदा जोशी

मुलांना शिस्त नेमकी कशी लावायची, मुलांच्या वर्तनात बदल कसा घडवून आणायचा-या विषयावरचे ‘जेन नेल्सन’ यांचे ‘सकारात्मक शिस्त’ हे पुस्तक हाती आले. अतिशय स्पष्ट, नेमकी आणि मुद्देसूद मांडणी हे या पुस्तकाचे वैशिष्ट्य आहे. प्रत्यक्ष व्यवहारातल्या अनेक छोट्या छोट्या उदाहरणांतून सकारात्मक शिस्तीची पद्धत जेन उलगडून दाखवतात.

पालकनीतीच्या वाचकांसाठी पुढील अंकापासून या पुस्तकाचे संक्षिप्त रूपांतर लेखमालेच्या स्वरूपात देत आहोत. या विषयाची थोडक्यात ओळख या लेखात करून घेऊ या-

वापरून बघायला सुरुवात केली. परस्पर आदर, विश्वास आणि त्यातून उभरणारी समजूत हीच पालकपणात महत्त्वाची असते, ही पालकनीतीची भूमिका अनेक वर्षांपासून रुजली असल्यानं त्या पायावर या पद्धतीची परिणामकारकता लवकर लक्षात आली. ‘काय करू नये’, ते मनात पक्कं होतं, पण मुलांना शिस्त लावण्याकरता नेमकं काय करायचं, हे या पुस्तकातून उलगडत गेलं. समानतेवर आधारलेली नाती रुजण्यासाठी फक्त मुलांसमवेतच नव्हे तर सहकारी, मित्र, नातेवाईक अशा सर्वच नातेसंबंधांमध्ये या ‘सकारात्मक’ शिस्तीचा चांगला उपयोग होतो, असंही लक्षात आलं.

आपल्याला काहीतरी ‘चांगलं’ समजलं तर ते इतरांनाही सांगावं, या प्रेरणेतून माझ्या शिबिर-भाषणांमधून ‘सकारात्मक शिस्त’ हे पुस्तक डोकावू लागलं. त्याही पुढे जाऊन पालकनीतीच्या वाचकांपर्यंत हे पुस्तक पोचायला हवं, या इच्छेनं मनात मूळ धरलं. अमेरिकन धाटणीची उदाहरणं दिलेली असल्यानं ती जशीच्या तशी घेता येत नव्हती. त्यांचं आपल्या वातावरणातलं रूपांतर करावं लागणार होतं, तेही काहीशा संक्षिप्त रूपात. हे माझ्यासमोरचं मोठंच आव्हान होतं. अर्थात ही जबाबदारी घेण्यामागे या पुस्तकाचा अर्थ मनात अधिकांशानं उलगडत जावा हा स्वार्थही दडलेला आहेच.

प्रत्यक्ष लेखमालेला सुरुवात करण्याआधी ‘जेन नेल्सन’ यांची थोडक्यात ओळख करून घेऊ या.

जेनना सात मुलं आहेत. ही मुलं लहान असताना, त्यांना शिस्त लावताना त्या अगदी त्रासून गेल्या होत्या. पारंपरिक पद्धतींनी शिस्त लावण्याच्या प्रयत्नात मुलांबरोबरचा संवाद कमी-कमी होत चालला होता. ‘शिस्तीची गरज, त्यासाठी शिक्षा आणि त्यातून येणारी उद्दिग्नता या चक्रात मी वारंवार भेलकांडत होते’ असं त्यांनी म्हटलं आहे. आपलं काहीतरी

चुकतंय हे लक्षात आल्यावर त्यांनी या संदर्भातला अभ्यास सुरू केला. मानसशास्त्रातल्या अनेक संकल्पनांचा अभ्यास करूनही 'नेमकं काय करायचं' हे हाती लागत नव्हतं. अल्फ्रेड अँडलर आणि रुडॉल्फ ड्रेकर्स (Alfred Adler & Rudolf Dreikurs) यांच्या विचारांवर आधारित एका अभ्यासक्रमात मात्र त्यांना मार्ग सापडला. स्वतःच्या मुलांसंदर्भात त्या पद्धती वापरून बघताना त्याचे फायदे दिसू लागले. सर्वात महत्वाचं म्हणजे त्यातून 'आई' असण्यातल्या आनंदापर्यंत पोचण्याची वाट अधिक स्पष्ट व्हायला लागली.

पुढे समुपदेशन आणि प्रशिक्षण शिबिरं या माध्यमांतून जेन हजारो लोकांपर्यंत पोचल्या. या संवादातून त्यांची स्वतःची समज उत्तरोत्तर

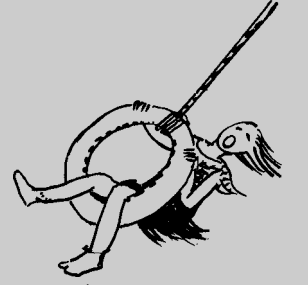
विकसित होत गेली. त्यांच्या 'सकारात्मक शिस्त' या पुस्तकाच्या तीन आवृत्त्या निघालेल्या आहेत. वाचकांचा त्याला भरभरून प्रतिसाद मिळालेला आहे.

जेन यांची ही सकारात्मक शिस्तीची दिशा तुम्हाला सांगावी आणि मुलांबरोबरच्या नात्यामधल्या प्रेमाची, आनंदाची, सौहार्दाची अनुभूती वाढण्यात त्याची मदत व्हावी ह्या हेतूने या पुस्तकाचं संक्षिप्त रूपांतर पालकनीतीच्या पुढच्या अंकापासून लेखमालेच्या स्वरूपात आपल्यासमोर येणार आहे.

– शुभदा जोशी

shubha_kh@yahoo.co.in

आनंदानं शिकण्याच्या दिशेनं....

पालकनीती खेळघराचं प्रशिक्षण शिबिर
प्रिय साथी,

मित्र-मैत्रिणींच्या गटात खेळात मशगुल झालेली, भान हरपून खेळणारी मुलं बघणं किती आनंदाचं असतं! असं स्वतःला झोकून देणं, संपूर्ण एकाग्रतेने प्रयत्न करणं शाळेत शिकताना कुठे हरवतं? शाळेत, मोठ्यांच्या राज्यात मुलं खरंच मनापासून शिकतात का? की ते सारं तंत्र शिकण्यापुरतंच मर्यादित राहतं, जाणिवेपर्यंत पोहचतच नाही? मुलांना स्वतःहून शिकावंसं वाटावं असं सर्जनशील वातावरण आपण तयार करू शकू का? अशा प्रश्नांचा वेध पालकनीतीनं नेहमीच घेतला आहे.

विशेषतः वंचित मुला-मुलींपर्यंत या अर्थपूर्ण आणि सर्जनशील आनंदाची अनुभूती पोचवण्याचा प्रयत्न पालकनीती खेळघर गेली सतरा वर्षं करत आहे. या कामातले आमचे अनुभव आणि समज, शिकण्या-शिकवण्याच्या प्रक्रियेत रस असणाऱ्या समविचारी गटांसोबत वाटून घेता यावी, यासाठी १२ ते १६ फेब्रुवारी २०१४ या दरम्यान पाच दिवसांचं शिबिर आयोजित केलं आहे.

बघणं, ऐकणं, करणं, जे वाटलं-समजलं त्यावर बोलणं अशा अनेक अनुभवांतून शिकण्यातल्या जादुई आनंदाची ओळख सहभागींना व्हावी, असा प्रयत्न या शिबिरात असेल. प्रत्येकानं आपापल्या परीनं मुलांसोबत अनौपचारिक पद्धतीनं कामं सुरू करावीत आणि सक्षमतेनं पुढं न्यावीत यासाठी 'खेळघर' या शिबिरानंतरही आपल्या सोबत राहील. गेल्या सहा वर्षांत नव्यानं सुरू झालेल्या दहा खेळघरांच्या कामामुळे हा विचार आपण पुढं नेऊ शकतो ही उमेद वाढली आहे.

१२ ते १६ फेब्रुवारी २०१४ दरम्यान आयोजित केलेल्या या शिबिरात सहभागी होण्यासाठी आपल्याला मनःपूर्वक आमंत्रण!

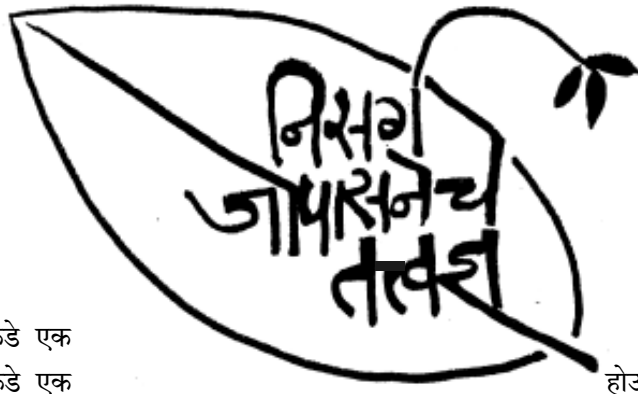
संपर्क - सुषमा यादवी - ९८८१७१९३१९

खेळघर - ०२०-२५४५७३२८, ९७६३७०४९३०

खेळघर, २३, गुरुप्रसाद अपार्टमेंट, आनंदनिकेतन सोसायटी,

कर्वेनगर, पुणे - ४११०५२

मृणालिनी बनारसे

“समजा एका माणसाकडे एक रंगीत दगड आहे. दुसऱ्या माणसाकडे एक सुंदरसे पीस आहे. दोघांना एकमेकांकडे असलेल्या वस्तू आवडतात आणि त्यांच्यात देवाणघेवाण होते. हा झाला विनिमय. दोघांचे सारखे समाधान हा या विनिमयाचा पाया आहे. असा विनिमय (ट्रेड) मानवी इतिहासात तो अश्मयुगात रहात असतानाच सुरू झाला. दीड लाख वर्षांपूर्वीच या देवाणघेवाणीची सुरवात झाली. शेती सुरू झाली आणि विनिमयाच्या प्रक्रियेला प्रचंड चालना मिळाली. समाधान सारखे नसेल तेव्हा वस्तू विनिमयाची (बार्टर) जागा चलन (पैसा) घेते. पैसा मध्ये आला की नैसर्गिक साधनसंपत्तीबरोबरचा प्रत्यक्ष संबंध मागे पडू लागतो. कशाचा विनिमय चालू आहे आणि त्याचा आपल्यावर नेमका काय परिणाम होतो याचे भान मागे पडू लागते. चलन देऊन आणि घेऊन वस्तू आणि सेवा यांचा ओघ सतत वाहता ठेवणे हे अतिरिक्त उत्पादनावर आधारित अर्थव्यवस्थेचे (सरप्लस इकॉनॉमी) उद्दिष्ट असते. एकदा हे चक्र सुरू झाले की त्याला आपलाच एक वेग प्राप्त होतो. पण याने माणसाचे आणि निसर्गाचे अतोनात नुकसान होते. अर्थव्यवस्थेत माणसाचे भले व्हायचे असेल तर आजूबाजूच्या परिस्थितीने त्याला जे दिले आहे त्याच्याशी जुळवून घेऊन राहणे, निसर्गाचा पाया भक्कम असणे, नैसर्गिक विविधता जोपासणे हेच उद्दिष्ट असायला हवे. विनिमय जेवढा कमी तेवढी अर्थव्यवस्था भक्कम.”

**इकॉलॉजीकल सोसायटी
या नामवंत संस्थेचे संस्थापक,
पर्यावरणीय अर्थशास्त्रज्ञ आणि
सुप्रसिद्ध पक्षीतज्ज्ञ प्रकाश
गोळे यांचे नुकतेच निधन झाले.
निसर्गाकडे, पर्यावरणाकडे
बघण्याचा एक वेगळा आणि
सर्वकष दृष्टिकोन हे त्यांच्या
विचाराचे मर्म होते. हा
दृष्टिकोन प्रत्यक्ष जमिनीवर
रुजवण्यासाठीचे त्यांचे मार्गही
तितकेच कसदार होते.
निसर्गसंवर्धनाकडे व्यापक
परिप्रेक्ष्यातून बघणाऱ्या आणि
हा विचार अभ्यासक्रमातून
पोचवण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या
गोळेशरांच्या वेगळेपणाचा वेध
त्यांच्या विद्यार्थिनीने या
लेखातून घेतलेला आहे.**

गोळेशर बोलत होते आणि मी सावध होऊन ऐकत होते. इम्पोर्टएक्स्पॉर्ट वाढवणे, जीडीपी वाढवणे, श्रीमंत चलन आत येणे हे अर्थव्यवस्था मजबूत करण्याचे हुकमी उपाय म्हणून जळीस्थळी बिंबवले जात असताना, मी ऐकत होते की विनिमय अर्थव्यवस्थेसाठी चांगला नाही. आणि हे एक अर्थशास्त्राचा अभ्यासक-तज्ज्ञ बोलत होता. ही गोष्ट साधारण तेरा-चौदा वर्षांपूर्वीची. प्रकाश गोळेशर, इकॉलॉजीकल सोसायटी आणि तिथे चालू असलेल्या एका वर्षाच्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या व्यवस्थापनाच्या अभ्यासक्रमाविषयी पहिल्यांदा ऐकले, त्यावेळी नुकतेच मी एम. ए. पूर्ण केले होते - तत्त्वज्ञान हा विषय घेऊन. त्या दोन वर्षांत निसर्ग आणि मानव संबंध हा विषय तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून अभ्यासायला मिळाला होता. मानव-निसर्ग नाते हा तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचा विषय आहे. ‘माणूस निसर्गाचा भाग आहे किंवा कसे? तो जर निसर्गाचा भाग असेल तर त्याचे प्रतिबिंब इतिहासात कशाप्रकारे बघायला मिळते? जुने लेखी पुरावे-ग्रंथ काय सांगतात? विविध धर्मांत याविषयी काय सांगितले गेले आहे? विज्ञानयुगात या नात्याचे काय झाले? आज नव्याने या नात्याचा विचार करताना कोणते प्रश्न समोर येतात?’ अशा प्रश्नांची चर्चा मी थिअरीच्या-सिद्धांताच्या अंगाने दोन वर्ष ऐकली होती. विविध मान्यवरांची मते जाणून घेतली होती. पण माझे समाधान झाले नव्हते. हे सर्व ऐकून माझी अस्वस्थताच जास्त वाढली होती.

मला समजत नव्हते की या सगळ्याचा विचार मी कसा करते आहे, कसा करायला हवा आहे, असा विचार करण्यासाठीचा पुरेसा अनुभव-माहिती माझ्यापाशी आहे का, हा अनुभव कुठून आणि कसा मिळवावा. आणि अनुभवाविना, कोणत्याही कृतीविना माझी अवस्था युद्धाविना तलवारीला धार काढत बसल्याप्रमाणे होणार नाही का? नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे चिरंजीवी व्यवस्थापन आणि संवर्धन या विषयावर पदव्युत्तर पदविका अभ्यासक्रम गोळे सरांनी सुरू केला होता (जो आजही चालू आहे) हे माझ्या कानावर होते परंतु माझ्या कलाशाखेच्या पार्श्वभूमीमुळे मला हा 'विज्ञानाच्या' पठडीत बसणारा विषय शिकता येईल की नाही याची खात्री नव्हती.

गोळेसरांनी मला पहिल्याच भेटीत सांगितले की कलाशाखेच्याच विद्यार्थ्यांना हे सारे अधिक चांगल्या तऱ्हेने समजते असा माझा विश्वास आहे. ते स्वतः कला शाखेचे, अर्थशास्त्राचे तज्ज्ञ होते हे मला मागाहून कळले. त्यांची इतरत्र कीर्ती होती ते सुप्रसिद्ध पक्षीतज्ज्ञ म्हणून. वर्गात ते बोलत तेव्हा त्यांना आपण आणि परिसर या विषयाशी संबंधित कोणते क्षेत्र माहित नाही असाच प्रश्न ऐकणाऱ्यांना पडत असे.

याचे कारण, या विषयांच्या तपशिलापलीकडे विविध विषयांचे मंथन करून हाती आलेल्या सूत्रांची घट्ट दोरी कशी वळायची याचा वस्तुपाठ आमच्या समोर चालू आहे, हे नक्की दिसत होते. त्या त्या विषयांचे तज्ज्ञदेखील हे नवनीत पाहून नकळत सरांच्या विचारसरणीत सामील होत किंवा निरुत्तर तरी होत. वनस्पतीशास्त्र, प्राणीशास्त्र, भूगर्भ- शास्त्र, भूगोल, अशा नैसर्गिक विज्ञानात समाविष्ट विषय आणि त्यातील उपविषयांपासून ते अर्थशास्त्र, इतिहास अशा समाजशास्त्रीय विषयांपर्यंत अनेक विद्याशाखांना सामावून घेणारा अभ्यासक्रम सरांनी बनविला होता. नेमके काय शिकवले गेले पाहिजे यावर ते अथक परिश्रम करत असत. माहितीचा भडीमार त्यांना बिलकुल पसंत नव्हता. एकच उदाहरण देऊन सांगते, गवताळ प्रदेश हा विषय असेल तर जगाच्या संदर्भात गवताळ प्रदेशाची व्याप्ती, निसर्गातील

गवताचे स्थान, भारतीय गवताळ प्रदेश (या बाबतीत सरांचे स्वतःचे असे म्हणणे होते की भारतीय उपखंडात सर्वसाधारणपणे ज्याला गवताळ प्रदेश म्हणतात ती झुडपीवने किंवा काटवने आहेत. माणसाच्या हस्तक्षेपाने निसर्गाची अवनती होऊन तयार झालेले प्रदेश आहेत. त्यांना संरक्षण मिळाले तर तिथे केवळ खुरटी गवते न दिसता, कमी पावसाशी जुळवून घेणारी झाडे-झुडपे जास्त दिसतील. हा दृष्टिकोनही आमच्यासाठी अगदी निराळा होता.) तेथील भूशास्त्रीय जडण घडण, तेथील वनस्पती आणि प्राणी जीवन, तिथला मानवाचा इतिहास, सद्यस्थिती आणि शेवटी पुनरुज्जीवनाची पद्धती या सर्व गोष्टी वर्गात बोलल्या जात असत आणि मगच प्रत्यक्ष अभ्यास-सहलीला जायचे असे. यामध्ये विषयाचा सर्वंकष अभ्यास व्हावा असे उद्दिष्ट असे.

सर स्वतः आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे पक्षीतज्ज्ञ असूनही त्यांनी आम्हाला कोर्स चालू असताना कधीही पक्षी- निरीक्षणाला मुद्दामहून नेले नाही. आमच्या क्षेत्रभेटी या भूचित्र समजावून घेण्यासाठी, परिसंस्था अभ्यासण्यासाठी असत. अगदी आताआतापर्यंत हातात महागडे कॅमेरे आणि दुर्बिणी घेऊन अभ्यासदौऱ्यासाठी गेलेल्या हौशी निसर्गप्रेमींना सरांची 'समज' मिळे. आपण काही इथे झाडे ओळखा आणि पक्षी ओळखा अशा कार्यक्रमाला आलेलो नाही, असे ते आलेल्या विद्यार्थ्यांस निश्चून सांगत. काहीवेळा विद्यार्थ्यांना त्याचे आश्चर्य वाटे. 'आम्ही काही सिनेमा का बघतो आहोत, पक्षीच तर बघत होतो' असे काहीतरी त्यांचे होई. सरांची या मागची दृष्टी समजावून घेणे अवघड होते आणि हे स्वाभाविक होते. आपल्या अभ्यासक्रमाचा 'टुरीजम' होऊ नये असा त्यांचा कटाक्ष होता. कोर्स संपेपर्यंत विद्यार्थ्यांना त्यांचे म्हणणे लक्षात येऊ लागलेले असे.

सर जरी अशा हौशी निरीक्षणाला उत्तेजन देत नसले तरी त्यांचे पक्षीप्रेम कमी झालेले होते असे बिलकुल नव्हे. हिमालयात सगळे थंडीला भिऊन गुरगुटून झोपलेले असताना, सर एकटे पहाटेची हालचाल बघण्यासाठी बाहेर पडत. त्या एकांतात त्यांना हवे ते सारे मिळत असे. अशावेळी एखादा विद्यार्थी उत्साहाने उठून

बरोबर आलाच तर त्याला वेगळी मेजवानी मिळणार हे ठरलेले असे. पुष्कळदा त्यांच्या चष्म्यालाच दुर्बिण बसवली आहे का असे वाटे. एवढ्या दूरचे आणि एवढ्या तपशिलासकट यांना कसे दिसते, असा प्रश्न बघणाऱ्याला पडे. शंका येऊन तुम्ही तो पक्षी जवळ जाऊन बघण्याची आराधना केलीच तर सर सांगत होते तेच समोर दिसल्याचा अनुभव अनेकदा येई. हे त्यांचे विशेष कसब होते. त्यांनी त्यांच्या तरुण वयात एकट्याने आणि डॉ. सलीम अलीसारख्यांबरोबर कसून काम करून ते मिळवले होते.

गोळेसरांना सलीम अली 'व्हेजिटेरियन ऑर्नीथॉलॉजिस्ट' म्हणायचे! सरांचा पक्षी मारून अभ्यास करण्यावर कधीच विश्वास नव्हता. त्यांचे वर्तन बघणे, त्यांचे निसर्गातील स्थान बघणे हे त्यांना महत्त्वाचे वाटत असे. यासाठीच बहुधा, पण सरांनी 'पक्षी कसे ओळखावेत' अशा पद्धतीची गाईडबुके लिहिली नाहीत. याऐवजी 'एखाद्या तळ्याच्या अनुषंगाने पक्षी- जीवन' अशा प्रकारचे लेखन जास्त केले. कदाचित ही त्यांची सुरवात होती 'स्पेसिज'पासून 'भूचित्र सृष्टीव्यवस्थे'कडे (लँडस्केप इकॉलॉजी) वळण्याची. भूचित्र सृष्टीव्यवस्था म्हणजे आपण ज्या भूमीवर राहतो त्या भूमीचा, त्या परिसराचा इकॉलॉजीच्या दृष्टिकोनातून केलेला सर्वंकष (होलीस्टिक) विचार. हे अजूनही नवे क्षेत्र आहे. आणि यात काम करण्यासाठी भरपूर वाव आहे.

भूचित्र सृष्टीव्यवस्था आणि नैसर्गिक पुनरुज्जीवन (इकॉलॉजीकल रिस्टोरेशन) हे विषय आम्हाला माहिती होण्याचे कारण म्हणजे गोळेसर. अन्य कुठेही या विषयातील शिक्षण घेण्याची आणि प्रत्यक्ष काम करण्याची संधी आहे असे माझ्यातरी ऐकित नाही. पाणलोटक्षेत्र विकासाचे काम चालू असते, ओढ्या-नद्यांवर लहान धरणे बांधून पाणी अडवा, पाणी जिरवा काम चालू असते, झाडे लावा-जगवा हे तर लोकप्रिय धोरण आहे. पाणलोटक्षेत्र क्षेत्र मोजा, पाऊस मोजा यावरून धरण-धरणे कशी आणि किती बांधायची हे ठरवा, कंटूर ट्रेन्च आदी उपाय करा आणि झाडे लावा यापलीकडे आपला पाणलोटक्षेत्रविकास कार्यक्रम अजूनही गेलेला नाही. लहान, मध्यम

आणि मोठी अशी पाणलोटोतीची विभागणी करायची आणि त्या बऱ्हुकूम उपाय योजना आणि बजेट ठरवायचे असा खाक्या असतो. आपल्याला आपल्या परिसराची जोपासना करायची असेल तर प्रत्येक ओढा, डोंगर, नदी यांच्यातील वेगळेपण लक्षात घ्यावे लागते. त्यात जिवंत परिसंस्था राखायच्या, बळकट करायच्या असा उद्देश ठेवावा लागतो, त्याला साजेलसे उपाय ठरवावे लागतात. हे उपाय सर्वत्र सारखे असत नाहीत आणि बजेट ही त्याची मुख्य गरज नाही हे सरांनी पाणलोटक्षेत्रविकास कार्यक्रमातील अभियंत्यांनादेखील पद्धतशीररित्या समजावून सांगितले. बायफसारख्या संस्थेने मग या नव्या पद्धतीवर आधारित, काही निवडक पाणलोटक्षेत्रांत कामही करण्याची सुरवात केली. अर्थात या प्रयत्नांना 'प्रोजेक्ट'चे रूप आले की त्यात कामाच्या मर्यादा फार येतात आणि स्थानिक मंडळींचा प्रतिसाद कधीही मिळत नाही असे त्यांचे कायम सांगणे असे. पण 'प्रोजेक्ट'चाच पायंडा पडलेल्या आपल्या समाजात, आपण आपल्यासाठी, आपल्या परिसरासाठी आपणहून काही काम करावे आणि

ते शास्त्रशुद्ध रीतीने करावे ही त्यांची इच्छा वेगळ्याच कोटीतील होती.

सरांचे अनेक विद्यार्थी आज त्यांनी घालून दिलेल्या पद्धतीनुसार काम करत आहेत. प्रत्यक्ष कामाची सुरवात झालेली आहे. जिथे जिथे अनुकूल भूमी सापडेल तिथे बी रुजेल अशा विश्वासाने ही मंडळी काम करत आहेत. सरांनी सुरू केलेला एका वर्षाचा अभ्यासक्रम आज चौदा-पंधरा वर्षे सलग शिकवला जातो आहे. त्यातून तयार झालेल्या विद्यार्थ्यांची आज आपली हक्काची 'कम्युनिटी' आहे. सरांची स्वप्ने फार महत्त्वाची होती, आचरणात आणायला अवघड होती, पण सुरवात झालेली आहे हेही काही कमी नाही.

दोन प्रकारच्या आव्हानांना आता तोंड द्यायचे आहे. एक म्हणजे कृतीच्या पातळीवर जिथे निसर्गाच्या जोपासनेचा प्रश्न आहे तिथे योग्य ती कृती काय ते अधोरेखित करत रहाणे आणि त्याची उदाहरणे निर्माण करणे आणि दुसरे सरांची वैचारिक भूमिका समजावून घेऊन ती पुढे नेणे. 'पैसा आपल्याला जगवत नाही, निसर्ग जगवतो. जगण्यासाठीचे, उपजीविकेचे

पर्याय जेवढे जास्त, तेवढे आपण अधिक श्रीमंत. आणि म्हणून विविधता महत्त्वाची. शेतीप्रधानता आपल्याला सर्व प्रकारच्या धोक्यांना सामोरे जायला लावते, जगणे अवघड बनवते. नैसर्गिक विविधता आपल्याला प्रकृतीचे चढउतार सहन करण्यासाठीचे सशक्त पर्याय पुरवते.' किंवा 'निसर्गाचा तोल राखायचा असेल तर प्रत्येकाने 'विवेकी ग्राहक' बनायला हवे.' यासारखे विचार सर्वसामान्य आकलनाचा भाग कसा बनतील हे बघायला हवे आहे.

सह्याद्रीच्या डोंगरांकडे बघत असलेले सर माझ्या डोळ्यासमोर येतात. "किती सुघड आहे आपला सह्याद्री. या डोंगराखालच्या जागा बघ..ओघळून आलेले पाणी प्राशन करणारे पहिले स्पंज आहेत हे. फार जपून ठेवण्याच्या जागा आहेत या" आपल्या भूचित्रावर भरभरून प्रेम करणारे आणि असेच प्रेम करायला शिकवणारे सर आठवत राहतात, आठवत राहतील. त्यांच्या स्मृतीला विनम्र आदरांजली!

– मृणालिनी वनारसे

ioraespune@gmail.com

अ भि प्रा य

पालकनीतीचा दिवाळी अंक मिळाला. अंक फारच लोभस आहे. मुखपृष्ठ पाहूनच अगदी प्रसन्न वाटले. आतील चित्रे इतकी सुंदर आहेत की वाचण्यापूर्वी आणि नंतरही अनेक वेळा चित्रे पुन्हा पुन्हा पाहिली. अतिशय कष्टाने एक सुंदर काम केले गेल्याचे सतत जाणवत राहिले.

लेखांमध्ये मला विशेष उल्लेखनीय लेख चित्रा दाभोलकर, मंजिरी निमकर व सुरेखा पाणंदीकर यांचे वाटले. चित्रा दाभोलकरांचा लेख वाचून मला त्यांच्या कामाविषयी अजून माहिती मिळवावीशी वाटते. तसाच लेख मंजिरी निमकर यांचा. त्यांनी उल्लेख केल्याप्रमाणे पुस्तके मिळत असतील तर खरेच शिक्षण किती आनंददायी होईल! अशा प्रकारचे मुलांसाठी केले जाणारे एखादे काम प्रत्यक्ष बघायची खूप इच्छा आहे. सुरेखा पाणंदीकरांविषयी लोकसत्तामध्ये वाचले होते. सतत वाटत राहते की मुलांना बांधून ठेवणाऱ्या गोष्टी सांगण्यासाठी किती ऊर्जा लागत असेल !

अरविंद गुप्ता यांच्याविषयी एवढे वाचले आहे तरी प्रत्येक वेळेस त्यांचा एखादा नवाच पैलू कळतो. त्यांचे मुलांच्या वाचनाविषयीचे विचार तर प्रत्येक आईवडिलांनी लक्षात ठेवण्यासारखे आहेत. त्यांची

चांगल्या पुस्तकाची व्याख्या अगदी छान. मुलाखतसुद्धा अतिशय चांगली घेतली गेली आहे.

संजीवनी कुलकर्णी यांचे दोन्ही लेख उत्कृष्ट. पुस्तकांचे असे परखड विवेचन अत्यंत आवश्यक आहे. अनेक प्रकाशक आपल्या पुस्तकांची आक्रमक जाहिरात करून, कोणाकडून तरी लेख लिहून घेऊन उदो उदो करतात आणि प्रत्यक्ष पुस्तके मुलांना आवडत नाहीत असेसुद्धा होते. संजीवनीताईंचे विचार अगदी मनापासून पटले. परंतु एक प्रश्न मात्र राहतोच- मुलांसाठी चांगली पुस्तके कशी निवडावीत ?

जे आईवडील पुस्तके वाचतात त्यांची मुलेदेखील पुस्तके वाचतात. परंतु ज्यांचे आईबाबा पुस्तके वाचत नाहीत अशी मुले पुस्तके वाचणाऱ्या व त्यावर छान बोलणाऱ्या काका-काकू, शेजारी किंवा शिक्षकांच्या संपर्कात आल्यास जरूर पुस्तके वाचू लागतात. वाचनाचा आनंद हा अक्षय आनंद आहे तो सगळ्यांना लहानपणापासून जरूर मिळो. अंकातून अनेक माहीत नसलेल्या पुस्तकांची माहिती मिळाली आहे. एवढ्या सुंदर अंकाबद्दल धन्यवाद .

– कविता जोशी

kavitadjoshi@gmail.com

आम्ही पुस्तक बनवतो

फुलपाखराच्या जन्माची गोष्ट

खेळघराच्या गच्चीवर मुलांनी बाग केली आहे. पाणी घालताना एकदा मुलांच्या लक्षात आलं की पानफुटीची पानं कुरतडल्यासारखी, आतून पोखरल्यासारखी दिसताहेत. बारकाईनं बघूनही त्यावर पानं खाणाऱ्या अळ्या किंवा किडे दिसले नाहीत. ताईनी इंटरनेटवर शोधून पाहिलं तेव्हा त्यांना 'रेड पायलट' या जमिनीलगतच्या छोट्या झुडुपांवर अंडी घालणाऱ्या फुलपाखराची माहिती मिळाली. त्यानंतर पुन्हा नीट निरीक्षण केल्यावर पानांच्या खालच्या बाजूला 'कोष' सापडला. ताईनी पानासह तो कोष खेळघरात एका काचेच्या हंडीखाली ठेवला. त्यानंतर काही दिवस खेळघरातल्या लहान-मोठ्या सर्वांनाच खेळघरात आल्या-आल्या हंडीतल्या घडामोडी निरखायचा नाद लागला होता. आठवड्याभरात त्या कोषातून सुंदर लाल फुलपाखरू बाहेर आलं. त्याच्या जन्माचा कौतुक सोहळा निरखून झाल्यावर त्याला स्वातंत्र्य बहाल करण्यात आलं.

आता मुलं सहजच बागेतल्या रोपावरच्या कोष, अंडी, अळ्या शोधू लागली होती. एके दिवशी मुलांनी ताईना घाईघाईनं बोलावून नेलं. पानफुटीच्या पानावर फुलपाखरू अंडी घालत होतं. सर्वांनी शांतपणे त्याचं निरीक्षण केलं. नंतर आठवड्याभरात या अंड्यातून अळी बाहेर येणं आणि तिचं स्वतःभोवती कोष बनवणं, हेही मुलांनी नोंदवलं.

या सगळ्या निरीक्षणांतून आणि त्या अनुषंगानं होणाऱ्या संवादातून मुलांना अंडी-अळी-कोष-फुलपाखरू हे जीवनचक्र नीट लक्षात आलं. हे सारे टप्पे ताईनी कॅमेरांनं टिपून ठेवले होते.

शिंजीर पक्ष्याच्या जन्माची पण

शिंजीर पक्ष्याच्या पिढ्यांची हकिकतही अशीच रंगतदार आहे. खेळघराच्या वरच्या मजल्यावर लावलेल्या चाफा, लिंबू अशा झाडांच्या फांद्या खेळघरात डोकावतात. लिंबाच्या झाडाच्या एका फांदीच्या अगदी टोकाशी शिंजीर पक्षानं घरटं बांधलंय, हे ताईच्या लक्षात आलं. त्यांनी या घरट्याकडं बारकाईनं लक्ष ठेवण्याच्या कामात मुलांना आणि इतर तायांनाही गोवून घेतलं.

मग मादीनं अंडी घालणं, ती उबवणं, त्यातून दोन पिळं बाहेर येणं, नर-मादीनं रोज त्या पिळ्यांना भरवणं, पिळं मोठी होणं, त्यांचा रंग बदलणं आणि एके दिवशी भुरकन उडून जाणं हे सारं सर्वांनी मोठ्या कौतुकानं बघितलं.

हातातली कामधामं सोडून लहान-मोठे घरट्याच्या खाली उभं राहून बारकाईनं निरीक्षण करताहेत, चर्चा करताहेत, ताई वेगवेगळ्या कोनांतून फोटो काढताहेत असं दृश्य खेळघराच्या गच्चीत त्या काळात वारंवार दिसत होतं.

फार महत्वाचं असं काहीतरी घडतंय आणि आपण त्या घटनेचे साक्षीदार आहोत, ती कॅमेरात नोंदवून ठेवत आहोत, हा गंभीर भाव सर्वांच्याच मनात होता.

फोटो झूम करून बघताना आणखी बारकावे लक्षात येत होते. फोटो बघताना ताईच्या मनात एक वेगळीच कल्पना आली. 'या सुंदर फोटोंचं मुलांसाठी छान पुस्तक बनवलं तर?'

....आणि मग या गोष्टींची पुस्तकं

पुस्तकासाठी फोटो निवडताना पुस्तकाच्या उद्देशावर चर्चा झाली. मुलांना विज्ञान शिकवणं हा या पुस्तकाचा उद्देश मानायला नको, असं

एकमत झालं. या निमित्तानं मुलांना मज्जा वाटेल आणि ती सभोवतालच्या निसर्गाकडे जागेपणानं बघायला लागतील हा एक उद्देश ठरला. दुसरा उद्देश अर्थातच पुस्तकांच्या सुंदर दुनियेची मुलांना अनुभूती मिळावी आणि त्यांच्या मनात पुस्तकाची ओढ निर्माण व्हावी हाही होता. मग पुस्तक बनवायला सुरुवात झाली. मोठ्या आकाराच्या रंगीत कागदांवर फोटो चिकटवले. फुलपाखरू आणि शिंजीर पिळू स्वतःच ही प्रक्रिया कशी सांगतील, असे संवाद लिहायचे ठरले. शब्दांच्या गमतीजमती करत बोलके संवाद रचले गेले. नंतर ते सुवाच्य अक्षरात फोटोंच्या शेजारी लिहिले. खेळघरातल्या सगळ्यांचाच या पुस्तक-निर्मितीत हातभार लागला. त्यामुळे पुढचे काही दिवस, दिसेल त्याला ही पुस्तकं हौसेनं दाखवली गेली. लहान वर्गामध्येही ताईनी पुस्तकं वाचून दाखवली. पुस्तकं कशी बनली यावर गप्पा झाल्या. आपल्या अवतीभोवती अशी घटना घडताना कुणालाही दिसली तरी त्यानं ती ताईना आणि इतरांना सांगायची आणि सर्वांनी मिळून ती समजावून घ्यायची असंही ठरलं. आपण अनुभवलेल्या, पाहिलेल्या घटनेतून तयार झालेली पुस्तकं पुन्हा पुन्हा बघायला मुलांना खूप आवडतं असंही जाणवलं.

मुलांच्या सभोवताली आनंदानं, उत्साहानं, मुलांच्या बरोबरीनं शोध घेणारी मोठी माणसं असतील तर मुलं आनंदानं शिकतील, हुरूपानं प्रश्नांची उत्तरं शोधतील आणि कदाचित त्यांच्या नोंदींमधून छान छान पुस्तकंही तयार होतील!

- खेळघर प्रतिनिधी

khelghar@gmail.com